
ІСТОРІЯ

*Володимир Литвин
(Київ)*

XX СТОЛІТТЯ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Досвід минулих поколінь, сконцентрований в історії нації, не може бути предметом часових спекуляцій. Намагання щось переінакшити, підправити, знівелювати на догоду політичному моментові неминуче перетворить історичну правду на правдоподібність, якщо не на міф.

Цінність історії як “учительки життя” якраз і полягає у відповідальному й достовірному хронометруванні часу, аби уроки її, при сумлінному засвоєнні, мали справді істинний зиск. Якою б історія не видавалась у сприйнятті, навзаєм вона вимагає лише одного – розуміння.

Співіснування українського й польського народів, що є сусідами, можна бачити по-різному. Одні висувають на перший план культурну взаємодію, економічну співпрацю, боротьбу проти спільних ворогів. Інших цікавлять війни між нашими народами, релігійні чвари, культурний антагонізм. Історичні факти для ілюстрування тенденційно підібраних концепцій завжди знайдуться. Варто тільки побудувати відповідний фактологічний ряд і подивитися на нього, залежно від потреби, крізь збільшувальне або зменшувальне скло. Як металург виплавляє сталь із заданими властивостями, так і історик, який працює на замовлення, створить працю із заданими причинно-наслідковими зв'язками.

Українсько-польські взаємини мають ту особливість, що обидва народи впродовж століть перебували в єдиних державних організаціях. Відсутність кордонів була мультиплікатором різноспрямованих контактів. Минуле цілком об'єктивно не лише об'єднує, а й роз'єднує наші народи.

Як у такій ситуації бути сучасним політикам? Здається, ідеальний вихід знайшли глави наших держав у травні 1997 р. Під час візиту Президента Польщі в Україну А.Квасьневський і Л.Кучма підписали спільну заяву "До порозуміння і єднання". Образно кажучи, вони віддали минуле історикам і заявили про свою рішучість розвивати стратегічне партнерство 2-х держав. Такий спосіб дій диктується національними інтересами обох країн і якнайбільшою мірою відповідає завданням зміцнення співпраці між усіма народами Європи.

Не можна забувати темних сторінок у відносинах між нашими народами. Справою істориків є дослідження всіх обставин, за яких виникало непорозуміння й роз'єднання. Але слідом за діями наших Церков політики повинні зайняти толерантну позицію в усіх випадках. Стосовно цієї проблеми А.Квасьневський висловився афористично: "Глибока людська формула "вибачаємо і просимо вибачення" має сенс навіть тоді, коли ні над ким не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалося в минулому"¹.

За чотири з половиною роки, що минули після підписання спільної заяви 2-х президентів "До порозуміння і єднання", українські та польські вчені багато зробили в галузі дослідження вітчизняної історії. Вивчено важливі документи з архівів Києва і Варшави, Москви і Санкт-Петербурга, Відня і Львова, багатьох інших архівосховищ. Опубліковано чимало збірників документів та монографій з питань, що вважалися донедавна "білими плямами". Спільними зусиллями державних і громадських організацій проведено десятки наукових конференцій і симпозіумів, де відбувався корисний обмін думками.

Як завжди, результати таких досліджень потребують певного осмислення й узагальнення. Ті або інші науковці пробують себе в цій ролі. Мабуть, варто до них приєднатися й політикові, який продовжує залишатися професійним істориком.

У тисячолітніх українсько-польських взаєминах є 2 епохи, що потребують детального розгляду: середина XVII ст. та три десятиліття XX ст., починаючи з утворення в 1918 р. Другої Речіпосполитої.

Епоху 1918-1947 рр. доцільно розглядати з урахуванням конкретного історичного матеріалу. Річ у тому, що конкретика часто служить обґрунтуванням наперед заданої концепції, а не вивчається у повному обсязі. Оскільки прихильники протилежних за знаком концепцій є кваліфікованими істориками або не менш досвідченими політиками, то для кожної сторони фактологічна заданість усєї конструкції не є таємницею. Сподіваюся, цю спробу об'єктивно висвітлити всю суму фактів буде належним чином оцінено обома сторонами.

Починати слід з українсько-польської війни 1918-1919 рр., її місця в типології воєн. Монографії, присвячені цій війні, вже з'явилися як у

Польщі, так і в Україні. Зрозуміло, насичені вони протилежними висновками, але солідарні в тому, що це був збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою і Польською державою.

Справді, українсько-польська війна 1918-1919 рр. за типологією мало відрізняється від українсько-російських воєн 1917-1918 рр. і 1919 р. Це – міжнаціональна війна, що нерідко траплялися в різні часи внаслідок розпаду багатонаціональних країн. Нації борються одна з одною за життєвий простір, за визначення кордону, якого раніше не існувало. Українці і поляки разом жили у Східній Галичині з часів короля Казимира III (тільки Західна Галичина з центром у Кракові – корінна етнічна територія поляків). За довгі століття лінія розмежування між ними перетворилася на смугу завширшки в десятки кілометрів. Осередки компактного розселення поляків виникли за сотні кілометрів на схід від цієї уявної лінії. Львів, заснований князем Данилом Галицьким, спочатку перетворився на історичний центр Східної Галичини, а згодом став польським містом як за демографічним складом, так і за культурою.

На результати українсько-польської війни вирішальним чином вплинула конфігурація національних територій (тобто приналежність більшої частини українських і польських земель Російській імперії, меншої – Австро-Угорщині), а також ставлення до питання про надання їм державного статусу з боку країн, що виявилися переможцями у світовій війні. Врешті-решт Польща перемогла, але її перемога була неостаточною, бо зав'язала вузол об'єктивних суперечностей. Цим вузлом у майбутньому могла скористатися або переможена сторона, або той, хто діяв від її імені.

Дві імперії, де перебували українські й польські землі, розпалися з різницею в часі у півтора роки. Однак, ця різниця абсолютно не вплинула на перебіг подій. Польські землі у складі Російської імперії, як уже зазначалося, перебували під німецькою окупацією з 1915 р. Розпад Австро-Угорщини й загибель Другого рейху в Німеччині сталися практично одночасно.

У відродженні Польщі особливо велику роль відіграла Франція – країна, котру можна вважати основним переможцем у світовій війні. Створення сильної Польщі на східних німецьких кордонах було в її власних національних інтересах (так само, як у довоєнні часи – економічне зміцнення Росії). Правлячі кола Франції вже в 1918 р. думали над тим, як унеможливити німцям майбутній реванш.

Як тільки в Галичині спалахнула війна, Варшава надала місцевим полякам ефективну допомогу, а трохи згодом перевела на театр воєнних дій сформовану у Франції армію. Адекватної допомоги місцевим українцям з боку Києва не надійшло.

Антанта була настроєна вороже щодо української державності у будь-якій формі, оскільки мала зобов'язання перед своїм союзником у минулій війні – Росією. Тим часом у Росії точилася громадянська війна. Сторони, що брали в ній участь, однаково негативно ставилися до незалежності України й бажали її окупувати якомога швидше. За цих умов проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР залишалася тільки декларацією добрих намірів.

Галицькі українці зазнали поразки, бо не могли протистояти об'єднаному і підсиленому Францією військовому потенціалу всієї Польщі.

Зайнятий боротьбою з білогвардійськими арміями, уряд радянської Росії тривалий час не звертав уваги на Польщу. Проте було ясно, що російсько-польська війна не за горами. Цю війну, що спалахнула тільки в 1920 р., лиш умовно можна називати міжнародною. Тут не йшлося про виживання двох різних народів на спільній території, що залишилася після розпаду імперії. Більшовики "збирали" регіон за регіоном царську імперію, що розпалася, тобто провадили імперіалістичну політику. Після перших успіхів вони вже не задовольнилися тільки цим і почали планувати прорив у Центральну і Західну Європу з гаслами "світової революції". Антанта вже провела післявоєнну демобілізацію армій, і більшовикам здавалося, що західноєвропейські країни стануть легкою здобиччю для 5-мільйонної Червоної Армії.

Ці наміри Москви легко читалися політиками Антанти. Відтак останні поспішили створити між радянською Росією і Західною Європою "санітарний кордон". У рамках цього курсу Антанта дала дозвіл Польщі на тимчасову окупацію Західної Волині, тобто території на захід від Збруча, що належала до війни Російській імперії.

У 2001 р. в Інституті історії України НАН України із залученням провідних спеціалістів інших наукових установ було створено першу в українській історіографії фундаментальну монографію з історії української дипломатії. В ній чільне місце приділяється ключовим аспектам історії України та сусідніх країн у переломну епоху 1917-1920 рр. Використані авторами документи неспростовно свідчать, що країни Антанти (за винятком Франції, яку найбільше турбували власні інтереси) мали намір встановити східний польський кордон за етнографічним принципом².

Даючи 25 червня 1919 р. дозвіл Варшаві окупувати Східну Галичину й Західну Волинь до Збруча, Рада Міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції керувалася тільки одним: перешкодити більшовицькій інтервенції цих територій. Найвища рада Антанти того самого дня підтвердила рішення своїх міністрів закордонних справ, відклавши проте питання про політичний статус Східної Галичини на

майбутнє. Польща отримувала право лише на "тимчасову військову окупацію"³.

Одержавши дозвіл на використання переведеної з Франції армії Ю.Галлера для окупації Східної Галичини, уряд Ю.Пілсудського в середині липня 1919 р. остаточно розгромив військові сили ЗУНР, завершивши цим українсько-польську війну.

Правлячі кола Польщі сподівалися у визначенні західного кордону на сприяння Антанти, а в утвердженні східного – на власні збройні сили, оснащені тією самою Антантою. Це була гнучка політика, що приносила найкращі дивіденди. Інструктуючи прем'єр-міністра І.Паде-ревського, Ю.Пілсудський у травні 1919 р. так визначив курс своєї політики: "До врегулювання питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки – поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, через які ми можемо конфліктувати з Антантою, гальмувати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над "і". Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою рахуватиметься кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукаються, вирішити справу на свою користь."⁴.

Неминучим наслідком поразки Німеччини у війні стали територіальні втрати на користь держав-переможниць. Новостворювана Польща теж очікувала територіальних прирощень за рахунок Німеччини. Однак розраховувати на повернення всіх своїх західних земель, що були втрачені ще в середньовічну добу, поляки не могли. Після створення Німецької імперії в 1871 р. стихійні процеси асиміляції були доповнені масштабними державними заходами, спрямованими на цілковите поніччє польського населення. Ця політика вже за одне покоління дала свій результат. Розраховувати на підтримку місцевого населення на референдумах з приводу визначення державної приналежності територій польському урядові вже не доводилось.

Антанта примусила Німеччину передати Польщі Познаньщину й частину Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря. Порт Данціг (Гданськ) діставав статус вільного міста. Союзні держави погодилися також на передачу Польщі третини території Верхньої Сілезії. На інших територіях населення проголосувало за входження до складу Німеччини.

Здійснюючи політику доконаних фактів, Ю.Пілсудський розраховував на те, що рано чи пізно великі держави погодяться визнати встановлені силою східні кордони його держави. Тим більше, що проблема Східної Галичини посідала своє місце у порядку денному Паризької мирної конференції й після підписання Версальського миру.

В Комісії у польських справах, діяльність якої стала на конференції основною, було утворено спеціальну підкомісію з проблеми Східної Галичини. Англійські представники в ній наполягали на наданні Польщі мандата на управління Східною Галичиною не більше, ніж на 10-річний термін. Франція була схильна до формального визнання приналежності до Польщі цієї території. Після поразки армій А.Денікіна, американці виступили за надання Польщі права довічного управління Східною Галичиною. Вони були переконані: самостійне існування ЗУНР у непростій геополітичній ситуації, що склалася в Центрально-Східній Європі, - неможливе⁵.

Після багатьох дискусій 8 грудня 1919 р. з'явилася "Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі". Лінія кордону проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешева через Крилів і далі на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля до Карпат.

В історії України й Польщі знайдеться мало документів доленосного значення, подібних до Декларації Антанти від 8 грудня 1919 р. Однак у момент свого оприлюднення вона не викликала якихось особливих емоцій у політиків і була фактично проігнорована світовою громадськістю, оскільки йшлося в ній про тимчасовий кордон, тобто про щось не зовсім певне й визначене. Тільки делегація УНР на засіданнях підкомісії з проблем Східної Галичини у Парижі висловила свій протест, вказуючи на те, що накреслена лінія не відповідає етнографічним кордонам Польщі й залишає в її межах істотну частку українських етнічних земель: Холмщину, Лемківщину, Підляшшя та Посяння. Проте на Паризькій мирній конференції українці не мали права голосу. До того ж лінія тимчасового східного кордону Польщі, визначена Антантою, була компромісною. На схід від цієї лінії, тобто у межах етнічних земель України, проживали мільйони поляків.

Після поразки ЗУНР у липні 1919 р. 40-тисячна Українська галицька армія перейшла Збруч і влилася в розпорядження С.Петлюри, який воював одночасно і з червоноармійцями, і з білогвардійцями. Директорія УНР контролювала на той час лише невеличку частку земель на північному заході України. На основній її території відбувалася громадянська війна між червоноармійцями і білогвардійцями.

Українська галицька армія істотно посилила Директорію. Головний отаман С.Петлюра зміг суттєво зміцнити свою владу у протиборстві з ватажками напівпартизанських загонів, з яких переважно складалась Армія УНР. В.Винниченко про це згадував так: "Силою, яка тримала

на світі отаманську владу, була галицька армія, що була витіснена поляками зі своєї території на той куточок, де притулилась отаманщина"⁶.

Чергові поразки на фронті восени 1919 р. і несподіваний перехід УГА на бік А.Денікіна змусили С.Петлюру з рештками своїх військ перейти за Збруч, на контрольовану Польщею територію. Саме в такій ситуації визрів союз С.Петлюра – Ю.Пілсудський, що й досі викликає (вже серед учених, а не політиків) цілу низку запитань.

Цей союз можна оцінити тільки в геополітичному вимірі, з урахуванням планів і намірів радянської Росії щодо Польщі. У жовтні і грудні 1919 р. у Мікашевичах (Білорусь) проводилися таємні польсько-російські переговори, котрі закінчилися безрезультатно. Дипломатичне листування між Варшавою і Москвою, що тривало з лютого по квітень 1920 р., теж виявилось безплідним. Чекаючи неминучого удару з боку Росії, Ю.Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С.Петлюри. Проте, оскільки С.Петлюра перебував у Польщі на становищі емігранта, союз із УНР не міг стати рівноправним.

Переговори про укладення союзу з Польщею відбувалися довго й проходили з великими труднощами. Першу місію на чолі з колишнім міністром шляхів П.Пилипчуком було направлено С.Петлюрою до Варшави ще в серпні 1919 р.⁷ На перебіг переговорів, окрім усього іншого, впливала ще й давня відчуженість між поляками та українцями. Врешті-решт, лід недовір'я потроху почав розтавати. Про це свідчить, зокрема, виступ І.Дашинського на політичному банкеті в ресторані "Полонія", де 25 березня зібралися учасники переговорів. Один з найвпливовіших на той час польських політиків тоді заявив: "В історії ми читаємо, що не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська й українська кров у боротьбі між собою, а ця боротьба знесилила обидва народи і довела до втрати самостійності й Україною, й Польщею перед ворогами сильнішими, які тільки чекали нашого знесення, щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту. Але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною, і я тут урочисто заявляю, що, на мою думку, не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України без вільної Польщі."⁸

У ніч під 22 квітня 1920 р. міністри закордонних справ А.Лівицький і Я.Дембський підписали в Бельведері українсько-польську політичну угоду з 9-ти позицій. Польща визнавала незалежну УНР. Кордон між обома державами встановлювався по річках Збруч і Горинь, тобто по лінії фактичного контролю території польськими військами. Це означало, що до Польщі відходили Східна Галичина, всі західні повіти Волині та кілька повітів Поділля. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР або Польщі.

24 квітня політичну угоду було доповнено військовою конвенцією із 17-ти статей. Польща зобов'язалася надати Директорії УНР військову допомогу. Спільний наступ на контрольовану радянськими військами Україну мав розпочатися під загальним польським командуванням. Передбачався контроль польських військових над українськими залізницями на весь період воєнної кампанії. Уряд УНР зобов'язувався забезпечувати польські війська продовольством і гужовим транспортом, а в разі невиконання цієї умови польська армія мала право провадити реквізиції у місцевого населення⁹.

Укладені у квітні 1920 р. угоди дістали узагальнену назву Варшавського договору. В українському і польському суспільствах він викликав неоднозначну реакцію. Проти договору виступила більшість українських політичних партій. Прем'єр-міністр уряду УНР І.Мазепа на знак протесту подав у відставку. Польські націонал-демократи, яким належала більшість у сеймі, також не схвалювали договір, вважаючи українців союзниками Німеччини. Польські соціалісти не схвалювали війни з Росією, що ставала неминучою після укладення Варшавського договору. Вони відстоювали мирні переговори з Москвою¹⁰.

Чи були можливими результативні переговори з Росією? У 1919 р. польсько-радянський фронт перебував у стані затишшя. Навіть більше: під час наступу армій А.Денікіна на Москву Ю.Пілсудський дав зрозуміти радянській стороні, що не збирається провадити активні дії. Це дало їй змогу передислокувати з польського на білогвардійський фронт близько 40 тис. червоноармійців. У своїх мемуарах А.Денікін скаржився, що Ю.Пілсудський таким чином украв у нього перемогу¹¹.

Поведінка керівника Польської держави була прогнозованою. Він не піддавався на вмовляння лідерів Антанти створити єдиний антибільшовицький фронт (як не піддався й фінський маршал К.Маннергейм), адже в разі перемоги А.Денікіна Польщі довелося б обмежитися етнографічним кордоном на сході, як того вимагала Антанта, а в разі перемоги більшовиків Антанта втрачала б інтерес до визначення її східного кордону.

Після розгрому денікінських армій, від кінця 1919 р., Москва під акомпанемент заспокійливих заяв про необхідність радянсько-польських мирних переговорів почала стягувати на польський фронт найбільш боєздатні з'єднання з усіх регіонів країни. Виданий у Москві в 1999 р. додатковий том до 55-томного "повного" зібрання творів В.Леніна, рясніє документами, що показують справжні наміри більшовиків щодо Польщі. Зокрема, в телеграмі Й.Сталіну від 14 лютого 1920 р. В.Ленін наказував: "Сообщите точнее, какие меры предлагаете для создания галицкого ударного кулака и для того, чтобы не тасовать дивизий; дипломатия наша должна не шуметь, а молчать о

Галиції; зв'язались ли с Тухачевским; налегайте на восстановление транспорта"¹².

Підготовка радянського вторгнення в Польщу пояснювалася не тільки й навіть не стільки всією попередньою політикою "збирання" земель імперії, що розпалася. В 1920 р. більшовики ставили перед собою набагато масштабніші завдання. Йшлося про здійснення силами 5-мільйонної Червоної Армії "світової революції". Радянська преса вже почала називати В.Леніна і Л.Троцького вождями світового пролетаріату. Польща цікавила вождів як плацдарм для вторгнення в Німеччину. В телеграмі Й.Сталіну від 17 березня 1920 р. В.Ленін викладав свої наміри: "Для нас необходимо максимально ускорить овладение Крымом, чтоб иметь вполне свободные руки, ибо гражданская война в Германии может заставить нас двинуться на Запад на помощь коммунистам"¹³.

Кремлівські вожді прагнули спровокувати Ю.Пілсудського на перший удар, що цілком зрозуміло: війна йшла безперервно з 1914 р., і народ міг не витерпіти її продовження. 28 лютого 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло спеціальну постанову про розгортання пропагандистської роботи, основна мета якої формулювалася так: "Щоб війну з Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські й польські маси – як напад імперіалістичної Польщі на угоду Антанті на Радянську Росію, що бажає миру"¹⁴.

Ю.Пілсудський справді вдарив першим, не чекаючи, коли буде цілком відмобілізована радянська армія вторгнення. 25 квітня 1920 р. польські війська, підсилені двома дивізіями Армії УНР, розпочали наступ. Три галицькі бригади, що перейшли на бік С.Петлюри, були роззброєні й інтерновані: Ю.Пілсудський не довіряв галичанам. Не довіряв він і петлюрівцям. В кожному разі, військову конвенцію Варшавського договору не було реалізовано. С.Петлюра не одержав нових дивізій, як було передбачено.

7 травня польські війська захопили Київ. С.Петлюра розраховував, що його поява в столиці України викличе повсюдні антибільшовицькі повстання, подібні до повстань улітку 1919 р. Однак, т.зв. "куркульський бандитизм" широкою хвилею розлився по Україні тільки в зимові місяці 1920-1921 рр. Вторгнення польських військ викликало зворотню реакцію. На поверхню вийшли антипольські настрої, поширилося патріотичне піднесення. Вміло побудована радянська пропаганда закликала записуватися в Червону Армію і йти на польський фронт.

Перші невдачі Реввійськрада РСФРР сприйняла спокійно. Війська, що обороняли Київ, відійшли організовано й закріпилися в середині травня на нових рубежах. Ні в кого не виникло сумнівів у тому, що Червона Армія незабаром перейде в наступ. Збройні Сили Радянської

Росії багатократно перевищували за чисельністю сили Другої Речіпосполитої.

Червона Армія перейшла в контрнаступ наприкінці травня, а на початку липня вийшла до Збруча. Спроби польських військ закріпитися на Німану зазнали невдачі. Війська Західного фронту під командуванням М.Тухачевського почали просуватися на Варшаву, а Південно-Західного фронту під командуванням О.Сгорова – на Львів.

У Варшаві спалахнула урядова криза. Новий уряд звернувся до керівників Антанти із закликом врятувати Польщу. Останні обіцяли допомогу за умови визнання Польщею східного кордону, визначеного Декларацією Антанти від 8 грудня 1919 р. Коли польський уряд погодився на це, міністр закордонних справ Великої Британії Дж.Керзон 11 липня звернувся до радянського уряду з нотою, де запропонував зупинити Червону Армію за 50 км на схід від лінії східного кордону, визначеного в грудні 1919 р. Після цієї ноти запропонований Антантою східний польський кордон дістав назву лінії Керзона.

Ігноруючи ноту Дж.Керзона, Ленін дав директиву "шаленого прискорення наступу". Одночасно він почав розробляти план радянізації Польщі. Цікавою є його телеграма І.Уншлихту (Реввійськрада Західного фронту) від 15 липня. В ній накреслювався механізм пропагандистського прикриття радянізації, що мав бути далі випробуваний в інших країнах – жертвах "світової революції":

"Сообщите Вашу оценку такой тактики:

1) Мы заявляем очень торжественно, что обеспечиваем польским рабочим и крестьянам границу восточнее той, которую дает Керзон и Антанта.

2) Мы напрягаем все силы, чтобы добить Пилсудского.

3) Мы входим в собственно Польшу лишь на кратчайший срок, чтобы вооружить рабочих, уходим оттуда тотчас.

4) Считаете ли вы вероятным и как скоро советский переворот в Польше?"¹⁵.

Коли Червона Армія вже наближалася до етнічної території Польщі, почав реалізуватися головний пункт цього плану пропагандистського прикриття вторгнення. Суть його полягала в заяві про готовність радянського уряду надати Польщі велику територію за рахунок українських і білоруських земель.

20 липня в газетах було надруковане звернення Раднаркому Російської Федерації до громадян Росії та України. Воно цілком присвячувалося ноті Керзона й пояснювало, чому уряд не погоджувався ні на посередництво Великої Британії у припиненні радянсько-польської війни, ні на лінію Керзона при встановленні східного кордону Польщі.

У документі, підписаному В.Леніним, Л.Троцьким, народним комісаром закордонних справ Г.Чичеріним та наркомом юстиції Д.Курським, стверджувалося, що радянський уряд стоїть за прямі переговори з Польщею про припинення воєнних дій і виявляє готовність погодитися на вигідніший польському народові територіальний кордон, ніж той, що був утворений у грудні минулого року. Стверджувалося, що не вигідний для Польщі кордон встановлювався під тиском "контрреволюційних російських елементів". Причини такої дискримінації польських національних інтересів полягали нібито в тому, що Антанта підтримувала антипольську політику царизму та імперіалістичної російської буржуазії.

У цій частині звернення філігранно обігрувалися дебати на Паризькій мирній конференції, що передували появі Декларації від 8 грудня 1919 р. У ході дебатів дипломатичні представники білогвардійської Росії В.Маклаков, С.Сазонов та ін. прагнули провести лінію кордону таким чином, щоб Холмщина, Підляшшя й Посяння не потрапили до Польщі. Однак вони не мали вирішального голосу і не вплинули на рішення Антанти. Це рішення, як уже вказувалося, було компромісним.

Етнографічний принцип, що покладався в основу Декларації Антанти від 8 грудня 1919 р., Раднарком Російської Федерації розглядав як поступку "російській імперіалістичній буржуазії". Позиції Антанти протиставлялася позиція радянської Росії, що від січня 1920 р. нещиро закликала Польщу до мирних переговорів. У перебігу переговорів, як указувалося в заяві Раднаркому РСФРР, переданому по радіо 28 січня, лінія фактичного розмежування сил могла б стати основою для визначення державного кордону. Тобто йшлося про закріплення за Польщею всіх українських земель по лінії річок Збруч і Горинь.

Тут варто навести характеристику цього кордону, що Ленін називав "лінією Пилсудського". На ІХ Всеросійській конференції РКП(б) у вересні 1920 р. він говорив так:

"Перед польской войной мы предложили мир на условиях, в высшей степени выгодных для них, поляков, мир, невыгодный для целого ряда национальностей, рабочих и крестьян (sic), которые были под игмом польских помещиков и буржуазии. Мы предложили мир на основании линии Пилсудского, т.е. той линии, на которой поляки стояли до начала наступления 26 апреля текущего года, т.е. линии, по которой они получали всю Белоруссию и порядочный кусок Украины."¹⁶

Наведені слова настільки відверті, що не потребують коментарів. Не випадково цей виступ В.Леніна в радянські часи не друкувався, хоч

він був офіційним звітом Центрального Комітету черговій конференції РКП(б).

Переговори з Польщею в січні-квітні 1920 р. провадилися, як уже зазначалося, при одночасній підготовці до збройного вторгнення. Тоді радянська сторона з демагогічних міркувань могла собі дозволити щедрість у територіальному питанні. Проте у зверненні Раднаркомом від 20 липня 1920 р. критика лінії Керзона була позбавлена демагогії. Перед очікуваним вторгненням своїх армій в етнічну Польщу радянський уряд висловлював готовність віддати їй істотно більше польської території на сході, ніж Антанта. Використовуючи ленінську лексику, Кремль готовий був віддати сусідній державі всю Білорусь і "порядочный кусок Украины".

"Питання територіальне не може являти для нас жодних ускладнень, – запевняв Раднарком у зверненні. – Разом із справжніми представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний, що відповідає інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його прибічники накреслили під тиском Сазонова, Маклакова та інших представників великоруської білогвардійщини"¹⁷.

Чим пояснити дивні, на перший погляд, факти: у момент найвищого воєнного успіху, коли Польща перебувала на крок від загибелі, Кремль розкритикував лінію Керзона (хоч з грудня 1919 р. не звертав на неї будь-якої уваги) і висловив готовність, цілком ігноруючи інтереси "братніх" Білорусії та України, встановити кордон по лінії Ю.Пілсудського? Саме цим і треба пояснювати: перебуванням Польщі на крок від загибелі. За планами Кремля, загинути мала "панська" Польща. Замість неї планувалось утворити маріонеткову "робітничо-селянську" Польщу. Лінія Ю.Пілсудського, а з нею – національні інтереси України та Білорусії, були подаровані не польській дипломатії, а, як підкреслювалось у цьому зверненні, "справжнім представникам польського народу"¹⁸.

Персональний склад цих представників ЦК РКП(б) визначив буквально через кілька днів. 30 липня в захопленому Білостоку було створено тимчасовий революційний комітет Польщі, більш відомий під скороченою назвою – Польревком. До нього увійшли Ю.Мархлевський (голова), Ф.Дзержинський, Ф.Кон, Є.Прухняк та І.Уншліхт. Польревком негайно почав створення 1-ої Польської червоної революційної армії. Командувачем призначався колишній штабс-капітан царської армії Р.Лонгва.

Польревком і маріонеткові збройні сили, що він почав формувати, були тільки оболонкою, за якою приховувалися справжні дійові особи та виконавці на польській політичній арені. Ці сили готувалися до

радянизації Другої Речіпосполитої. Звернення Раднаркому від 20 липня навіть не приховувало цієї мети. "Ми допоможемо польським робітникам і селянам звільнитися від своїх польських і чужоземних гнобителів", - говорилося в ньому³⁰.

Територіальне питання було причиною, за допомогою якої Польща мала потрапити на гачок радянзаторів. Те, що Кремль обіцяв Польщі, він мав забрати в українців. В.Леніна це аніскільки не турбувало, тому що Україна була вже "заспокоєна" внаслідок перенасиченості радянськими військами. Вона і з урізаною територією нікуди б не поділася. Кремль грав на об'єктивно існуючих українсько-польських територіальних суперечностях, щоби поряд з поневоленою Україною дістати поневолену Польщу.

Тут немає потреби спинятися на загальновідомих подіях радянсько-польської війни. Досить сказати, що наприкінці вересня 1920 р. фронт знову перемістився в район Житомира й Бердичева. Сподіватися на радянизацію Польщі вже не доводилось, але гучних заяв Раднаркому про східний польський кордон по лінії Ю.Пілсудського ніхто не забув. Доводилося підтверджувати заявлену позицію.

25 вересня сесія ВЦВК за доповіддю В.Леніна опублікувала заяву, де вказувалося, що Російська Федерація готова негайно підписати прелімінарні умови миру. Кордон між Польщею і Росією пропонувався встановити по лінії, "що проходить значно далі на схід від кордону, встановленого Верховною Союзною Радою 8 грудня 1919 р., з тим, що Східна Галичина залишається на захід від цього кордону"²⁰. Ті, хто готував цю заяву до друку, у поспіху забули, що між Польщею і Російською Федерацією немає спільного кордону. Така обмовка дає уявлення про справжню вагу "братніх" України та Білорусії у свідомості російських більшовиків. Укладений у березні 1921 р. Ризький мир встановлював кордон по лінії розмежування сил напередодні війни.

Поляки приклали максимум зусиль, щоб у 1918-1920 рр. відродити свою державу з небуття, де та перебувала від 1795 р. Відроджувати можна було тільки те, що існувало, тобто Річпосполиту – державу, де у XVIII ст. на величезній території від Балтики майже до Чорного моря жили мільйони поляків, литовців, українців, білорусів та євреїв.

Гуртуючися навколо "начальника держави" Ю.Пілсудського, наділеного майже диктаторськими повноваженнями, використовуючи багатосторонню допомогу Франції та інших держав-переможниць у світовій війні, польська національна еліта виявила гідну подиву наполегливість, гнучкість та винахідливість, аби здобути контроль над максимально можливою територією на сході.

Проведений у Сілезії, Вармії та Мазурах плебісцит виявився несприятливим для Польщі. Основна частина середньовічних польсь-

ких земель на заході залишилася за Німеччиною. Зате Польща здобула перемогу в українсько-польській війні 1918-1919 рр. і окупувала майже всю Білорусію та українські землі по Збруч і Горинь. Опинившись влітку 1920 р. на краю загибелі у двобої з налаштованою на "світову революцію" Червоною Армією, Польська держава все-таки витримала військовий тиск і відповіла ударом на удар. Звичайно, "чудо на Віслі" пояснювалося не військово-економічними перевагами Польщі, а крахом авантюристичної політики "воєнного комунізму" в радянських республіках. Якраз цей крах і врятував Європу від "світової революції".

Наступним кроком Ю.Пілсудського було захоплення в жовтні 1920 р. населеного переважно поляками литовського Вільно (Вільнюса) з околицями.

Завоювання на сході були підкріплені дипломатичними методами. Зокрема, про відсутність зазіхань на українські землі під польським контролем офіційно оголосили як УНР (Варшавський пакт), так і УСРР та РСФРР (Ризький мирний договір).

Українські етнічні землі міжвоєнної Польщі обіймали територію в 120 тис. кв. км. Цю площу варто порівняти з територією довоєнної Польщі (388 тис. кв. км), тодішньою територією УСРР (450 тис. кв. км) та територією Польщі без українських земель (258 тис. кв. км).

На українських землях проживало понад 10 млн. осіб або майже 30% населення Польщі. Основну частину населення становили українці, хоч ця земля була батьківщиною для мільйонів поляків та євреїв. Вона складалася з територій, що мали різну історичну долю: Східної Галичини з Лемківщиною, Холмщини з Підляшшям, Західної Волині з Поліссям.

Основною частиною населення Східної Галичини були українці – 3 млн. 293 тис. осіб. У містах нерідко переважало польське населення. Зокрема, в 200-тисячному Львові в 1918 р. налічувалося 112 тис. поляків (57%) і тільки 27 тис. українців (12%)²¹.

Територія Холмщини (Забужжя) і на півночі від неї Підляшшя від X ст. заселялася русинами (дулібами й бужанами) та поляками. З кін. XIV ст. вона перейшла під владу Польщі, а з поч. XIX ст. – Росії. Під час світової війни царський уряд перед відступом депортував звідти бл. 120 тис. українців. За переписом 1931 р. серед населення основної частини Холмщини з Підляшшям (за винятком населеної майже повністю поляками західної частини) українці становили 32%, "латинники" (тобто українці за мовою і римо-католики за віросповіданням) – 26%, поляки – 30%, євреї – бл. 10%.

За Ризьким мирним договором 1921 р. Волинську губернію було поділено на 2 частини: Західна Волинь з Поліссям відійшли до Польщі, а Східна Волинь (Житомирщина) залишилася в складі УСРР. За

Всесоюзним переписом населення 1926 р. на радянській Волині польське населення не перевищувало 12%; єврейське – 9%; німецьке – 7%. За переписом 1931 р. у польській частині колишньої Волинської губернії поляки разом з "латинниками" становили 15% населення, а євреї – бл. 10%. Основною масою населення тут були українці²².

Вже в самому механізмові відродження Польської держави були закладені гострі міжнаціональні суперечності. Річпосполита XVI – XVIII ст. була союзом тільки 2-х народів – поляків і литовців. Українська й білоруська еліти цієї країни переважно за вільним вибором приєдналися до панівної верхівки, а з часом і зовсім полонізувалися. Щоби протидіяти гнобителям, українському народові довелося відродити в собі нову, козацьку еліту. Подібно попередній, вона також стала з часом неспроможною задовольняти народні прагнення землі й волі. На новому історичному етапі українці витворили в собі на території Російської імперії та Австро-Угорщини ще одну, вже 3-тю за ліком інтелектуальну й підприємницьку еліту, яка очолила національно-визвольну боротьбу на поч. XX ст. Хоч тоді ця боротьба не увінчалась успіхом, у ході її вперше виникла згуртована українська нація.

На відміну від Речіпосполитої XVI-XVIII ст., що складалася з крихких середньовічних народностей, Польська держава 1918-1939 рр. увібрала у свої кордони набагато об'єднаніші нації. Механічне відтворення етнічної структури попередньої Речіпосполитої без наділення її непольських народів державними правами призвело до появи міжнаціональних і міждержавних напруженостей.

Польські панівні кола не ставили перед собою завдання цілковитого поглинення Литовської держави. Литовсько-польські суперечності були зав'язані на територіальній проблемі (Вільно). Білорусько-польські взаємовідносини внаслідок недостатньої зрілості і згуртованості білоруської нації не були особливо небезпечними для польської державності, хоча жодною мірою не могли послужити їй опорою. Українсько-польські взаємини, що нагромадили негативний потенціал протистояння у попередні історичні епохи, в новій політичній ситуації набули особливої гостроти.

Так або інакше польські правлячі кола повинні були пристосуватися до цієї гостроти взаємовідносин з багатомільйонною українською громадою. Погодитися на етнографічний принцип формування держав, що з'явилися на місці колишніх імперій, вони не могли. В добу середньовіччя польські етнічні землі на заході були понімечені, а об'єднання з Литвою в XVI ст. зробило для Польщі можливим компенсаційний тиск на східних сусідів. Упродовж багатьох століть такого розвитку смуга етнічно чистих польських земель дуже звузилася. За цих умов відроджувати державність на етнографічній

основі польська національна еліта вважала неможливим. Тож вона відмовилася від запропонованої їй Антантою лінії Керзона й обрала тактику просування кордону якомога далі на схід суто військовими засобами.

Народжена в такий спосіб (не без допомоги В.Леніна, який прорухувався у своїх планах), Друга Річсполита виявилася надзвичайно крихким державним утворенням у складній геополітичній ситуації Центрально-Східної Європи. Половину її території займали т.зв. "східні креси", тобто регіони в основному з непольським населенням, яке не вважало новонароджену державу своєю. На цій особливості могли добре пограти сусіди Польщі на її західних та східних кордонах – Німеччина й Радянський Союз. Ці держави вважали післявоєнний політичний устрій в Європі для себе не вигідним. Польща, що була матеріалізованим породженням версальського устрою, потрапляла в небезпечну ситуацію в разі узгоджених дій 2-х сусідніх держав. Її природний союзник Франція, що доклала особливо багато зусиль для створення саме такої, етнічно неоднорідної Польщі, знаходилася надто далеко, щоб надати негайну й ефективну допомогу. Створюючи таку Польщу, керівники Франції думали лиш про одне: щоб на протилежних кордонах Німеччини з'явилася велика за територією та населенням країна, здатна замінити за балансом сил дружню дореволюційну Росію.

Деякі вчені у минулому пробували довести наявність в Ю.Піلسудського "федераційної" моделі творення Польської держави. Про "федераційну" концепцію згадує навіть О.Павлюк у своєму аналізі Варшавського договору з С.Петлорою. Щоправда, він тут же зазначає, що цю концепцію ніколи не було розроблено в деталях і навіть не було офіційно проголошено²³.

Насправді ж Ю.Піلسудський навіть не замислювався над моделями державотворення, а здійснював усупереч волі керівників Антанти просування польського кордону на схід шляхом доконаних фактів. Це вже пізніше дослідники взяли за теоретизування його політики. Фактично в усі часи політика Польщі на кресах визначалася сформульованою націонал-демократами "інкорпораційною" моделлю.

Поглинення, за польськими ендеками (бо були й українські), мало здійснюватися поетапно. Спочатку слід було здійснити державну колонізацію непольського населення, тобто підпорядкувати його установам, обов'язкам та правилам, що існували в усій Польщі, й одночасно витіснити на манівці громадсько-політичного життя або й зовсім зліквідувати організації, створені українцями на попередніх історичних етапах. Більш глибока, етнічна колонізація була розрахована на триваліший період і мала охоплювати переважно сфери освіти й виховання, особливо підростаючого покоління.

Ця політика у перші роки провадилась обережно, надто у Східній Галичині, що зберігала статус "міжнародної території". У березні 1921 р. польський сейм затвердив Конституцію Польщі, що проголошувала: "Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема, органів загального самоврядування"²⁴.

Насправді такі обіцянки були розраховані тільки на міжнародну громадськість. Виконувати їх ніхто не збирався. Після виборів 1922 р. до сейму, котрі населення Східної Галичини бойкотувало, лідер ендеків С.Гломбінський з тривогою заявив: "духовна єдність кресів з батьківщиною до цього часу не забезпечена"²⁵. Незабаром було створено колонізаційний фонд для поселення на кресах протягом 3-4 років не менше 40 тис. поляків-осадників²⁶.

У листопаді 1922 р. у Великій Британії перемогли на виборах консерватори, ставлення яких до Польщі було більш прихильним, ніж у лейбористів. Польський прем'єр-міністр В.Сікорський зробив усе можливе, аби переконати новий уряд у необхідності зміцнення "санітарного кордону", що мав відділяти Європу від Радянського Союзу. Незабаром англійський посол у Варшаві натякнув на те, що його країна разом з Італією готова переглянути міжнародний статус Східної Галичини.

12 лютого 1923 р. польський сейм у зверненні до західних держав поставив вимогу узаконити умови Ризького договору від 18 березня 1921 р. як чинника "господарської і політичної необхідності, неодмінної умови стабільності в Європі"²⁷. Одночасно уряд В.Сікорського проголосив декларацію, де пообіцяв на підставі Конституції 1921 р. урегулювати відносини у Східній Галичині й захищати права місцевого українського населення. Цього було досить, щоб Рада послів Антанти у Парижі 19 березня 1923 р. надала Польщі всі юридичні права на володіння Східною Галичиною і офіційно визнала східні кордони Польської держави, встановлені Ризьким мирним договором.

Українсько-польські взаємовідносини міжвоєнного періоду визначалися стосунками між українською громадою всередині самої Польщі і Польською державою. Безсумнівно, існували взаємини й між Польщею та УСРР (від 1936 р. – УРСР), але вони були лише певним нюансом радянсько-польських відносин, тож і повинні оцінюватися в контексті останніх.

Взаємостосунки між українською громадою у Польщі та польською державністю в її різних формах (урядом, парламентом, костьолом, політичними партіями тощо) повинні цікавити нас не самі по собі, а тільки у міжнародному контексті. Причина проста: ці взаємостосунки

не могли залишитися внутрішньою справою. 19 березня 1923 р. у польських політичних колах стали вважати, що більш не треба озиратися ні на міжнародну громадськість, починаючи від Ліги Націй, ні на позиції тієї чи іншої країни, якщо мова йде про Західну Україну. Проблеми Західної України розглядалися правлячими колами як внутрішні.

Як географічний регіон, Західна Україна з'явилася після втрати Східною Галичиною міжнародного статусу. Вона складалася з 3-х воєводств, утворених у лютому 1921 р. на українських землях, успадкованих Польщею від Російської імперії (Волинського, Поліського та Новгородського), а також з інших 3-х воєводств, утворених у 1921 р. на місці постімперського намісництва "Галиції і Лодомерії" (Львівського, Станіславівського та Тернопільського). Регіон не знайшов будь-якого відображення у польському адміністративно-територіальному поділі. Навпаки, влада штучно зберігала т.зв. "сокальський кордон", що до революції відділяв українські землі Російської імперії від таких самих земель Австро-Угорщини. Мета була зрозумілою: обмежити вплив політично розвинутої галицької інтелігенції в основному на селянські маси українського населення колишньої Російської імперії.

Тим не менш, українці 2-х різних імперських регіонів об'єдналися для спільної боротьби за свої національні права. Точкою відліку такої боротьби можна вважати 20-тисячний мітинг біля Собору св. Юра у Львові, скликаний для визначення позиції української національної меншини у Польщі напередодні опублікування рішення Ради послів Антанти. Думку всіх присутніх у своїй промові висловив колишній віце-президент парламенту Австро-Угорщини, 82-річний проф. Ю.Романчук. Свою промову він закінчив словами присяги, котру присутні повторювали поодинокими реченнями, піднісши догори праву руку: "Ми, український народ, клянемося, що ніколи не погодимося на панування Польщі над нами й кожную нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути та злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній, соборній державі"²⁸.

Для присутніх на мітингу тоді не було ясно, коли і яким чином буде досягнуто соборність українських земель. У прийнятій резолюції мітингу говорилося тільки про те, що "недалека ся хвиля, коли цілий український народ по обох боках Збруча і Дніпра зірветься до боротьби й роздавить ненависного ворога"²⁹. Не йшлося про возз'єднання західноукраїнських земель з радянською українською республікою. Питання про практичну реалізацію домагань щодо соборної України ще залишалося відкритим.

Не можна сказати, щоб українські політичні діячі центристського спрямування не шукали порозуміння з польською владою. Незабаром після втрати Східною Галичиною статусу "міжнародної території" в найбільш впливовій партії українських націонал-демократів (від 1919 р. мала назву Української народно-трудової) взяли гору помірковані лідери на чолі з В.Охримовичем. Вони висунули гасло автономії для всіх українських земель у складі Польщі. Це гасло свідчило про те, що партія трудовиків відмовлялася вважати Польщу окупаційною державою і робила спробу налагодити діалог з державною владою. На відміну від неї, закордонна група трудовиків у Відні продовжувала відстоювати доцільність існування Української національної ради й уряду ЗУНР в екзилі.

Небажання польської адміністрації йти на компроміс у національному питанні підірвало позиції В.Охримовича. У грудні 1923 р. він залишив посаду голови партії. Нове керівництво заявило, що відмовляється від "добровільного признання панування чужої нації на українській землі навіть на перехідний період"³⁰.

Тим не менш, центристські сили, що були представлені, перш за все, партією трудовиків, улітку 1925 р. згуртувалися в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Воно залишалося до 1939 р. провідною політичною силою серед українців Польської держави.

УНДО вперше поставило питання не тільки про співробітництво з польським адміністративним апаратом, а й про ставлення до Радянського Союзу. Отже, слід коротко спинитися на політиці радянського керівництва щодо Західної України.

У 20-х рр. основні засади радянської політики щодо Польщі диктувалися Ризьким мирним договором. Радянська дипломатія робила спроби скористатись етнополітичною нестабільністю Польської держави для остаточного підпорядкування її собі. Через це багатомільйонна українська громада викликала в керівників СРСР підвищену увагу.

Після радянсько-польської війни 1920 р. десятки тисяч людей з обох боків кордону виявили бажання переселитися до своєї країни. За Ризьким договором радянські республіки й Польща були зобов'язані надавати переселенцям та реемігрантам матеріальну допомогу й моральну підтримку. До українських радників та секретарів повноважних представництв у Варшаві, Берліні, Празі стали звертатися бажаючі набутися громадянство УСРР і переселитися до Радянського Союзу.

Загальну кількість тих, хто приїхав до радянської України з Польщі, визначити важко. Дипломатичними каналами користувалася в основному інтелігенція. Існував і нелегальний спосіб перетину кордону, що ним користувалася в основному молодь, яка намагалася отримати працю або фахову підготовку в радянських школах. За оцінками

М.Грушевського, у 1-й пол. 20-х рр. з Галичини в УСРР переселилося не менше 50 тис. осіб³¹. Надалі можливості несанкціонованих радянськими прикордонниками переходів кордону вичерпалися. Його охорону вони організували належним чином.

Керівники СРСР домагалися впливу на українську громаду Польщі через насаджені серед неї комуністичні групи, що діяли нелегально. В червні 1923 р. шляхом злиття цих груп виникла Комуністична партія Західної України (КПЗУ). В радянській пресі інформація про діяльність КПЗУ була завжди. Тому за межами Польщі складалося уявлення про неї як про серйозну політичну силу. Насправді вплив КПЗУ на суспільство був мінімальним: на поч. 1924 р. вона об'єднувала 1,8 тис. осіб; у 1928 р. – не більше 600; на жовтень 1934 р. – 4,3 тис.³². Після вбивства С.Кірова в УРСР піднялася хвиля політичних репресій. Через Комінтерн члени Комуністичної партії Польщі та її територіального відгалуження – КПЗУ, викликалися в СРСР і репресувалися. В 1938 р. усю КПП (і КПЗУ в її складі) було оголошено Комінтерном "бандою шпигунів і провокаторів".

Більш істотний вплив на українську громаду в Польщі здійснювався із СРСР шляхом фінансового "підгодовування" місцевих організацій. Уряд радянської України щорічно витрачав на це із санкції Москви сотні тисяч золотих рублів. Найбільшими споживачами таємного кошторису були Львів і Варшава. Фінансувалися різноманітні культурно-просвітницькі та економічні організації – Сельроб, УНДО, приватні українські школи, кооперативні спілки й видавництва, журнали "Культура", "Праця", "Нові шляхи", газети "Рада", "Сила", "Світло", Національний етнографічний музей у Львові, Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Від фінансованих організацій не вимагалось жодних послуг, бо інакше переважна їх більшість відмовилася б від пропонуваного асигнувань.

Фінансувалися навіть антикомуністично настроєні організації. Зокрема, у підготовленому уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УСРР О.Шліхтером листі, що мав підписати генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович (адресувався лист у січні 1927 р. Й.Сталінові разом з проектом таємного кошторису), необхідність фінансування НТШ обґрунтовувалася так:

"НТШ і наш зв'язок з ним мають величезне значення для завоювання симпатій висококваліфікованої української інтелігенції, яка гуртується навколо нього. Допомога йому є в очах галицької інтелігенції ніби нашим природним обов'язком щодо молодшої сестри ВУАН (Всеукраїнської академії наук. – В.Л.), яка позбавилася після польської окупації всілякої державної допомоги. Цілком ясно: якщо воно почне субсидуватися з інших джерел, то не збереже свого

сучасного обличчя. А теперішнє обличчя товариства таке, що воно при всій ворожості значної частини його членів до "більшовицьких експериментів" і т.п. об'єктивно не може не визнавати того, що сучасним центром зростання і розвитку української культури є саме УСРР. Це для нас – велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій."³³

На установчому з'їзді УНДО в липні 1925 р. головою українських націонал-демократів було обрано Д.Левицького. Його, як і багатьох інших товаришів по партії, дезорієнтували широкомасштабні заходи Москви на розгортання українізації. Готуючи передумови до об'єднання націонал-демократів, він мав розробити їхню політичну лінію щодо радянської України. Програмною щодо цього стала стаття Д.Левицького в найбільш популярній українській газеті "Діло" (від 21 лютого 1925 р.) під назвою "Ще про наше становище до радянської України". В ній підкреслювалося:

"Як демократи ми були, є й будемо противниками всякої диктатури, та зокрема ніколи не примиримося з напрямками большевицького режиму, основаними фактично на диктаторському пануванні одної офіційної партії. Ми твердо переконані, що однаково як книжковий комунізм, так само й форма правління рад. устрою є чужими психіці українського народу. Але реєструючи факти, ми не можемо добачувати одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім давно відомий і ніким не оспорюваний факт, що на Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державности наповнюються рідним змістом справжньої державности."³⁴

На поч. 30-х рр. навіть відчайдушні оптимісти в середовищі націонал-демократів зрозуміли – орієнтація на "золотоверхий Київ" заводить у глухий кут. Можна хронологічно точно позначити зміну ставлення до радянської України і причини цієї зміни. Це – інформація про арешти української інтелігенції, пов'язані з т.зв. "Спілкою визволення України". Політичні репресії в УСРР викликали бурхливу реакцію у Польщі та цілому світі. 14 листопада 1929 р. українські націонал-демократи засудили большевицький терор над українською інтелігенцією. 21 листопада організована ними молодь провела демонстрації протесту перед радянським консульством у Львові³⁵.

Процес СВУ, що готувався цілком відкрито, не випадково збігся в часі з переходом керівників ВКП(б) до суцільної колективізації сільського господарства. Націонал-демократи зрозуміли глибинну суть переходу Кремля до політики "наступу соціалізму по всьому фронту". В опублікованій заяві Української парламентської репрезентації висловлювався протест "проти червоного наступу московських

комуністів на українській національний рух, проти переслідувань українських учених і діячів культури, проти арештів українських селян і робітників, а також проти грабіжницької політики і руйнівного експерименту в галузі сільського господарства, який цілковито руйнує добробут українського села, а тим самим підриває існування всієї української селянської верстви, яка є фундаментом українського народу"³⁶.

Суцільна колективізація сільського господарства, голодомор 1933 р. і масові репресії 1933-1938 рр. у радянській Україні остаточно переконали українських політиків у тому, що треба розраховувати тільки на власні сили. З іншого боку, Москва після переходу до "наступу соціалізму по всьому фронту" з власної ініціативи припинила загравання з українцями у Польщі. Будь-які переслідування українців і білорусів навіть не висвітлювалися в радянській пресі. Окреслюючи період після 1929 р., нарком закордонних справ СРСР В.Молотов у вересні 1939 р. визнав у конфіденційній бесіді з німецьким послом у Москві фон Шуленбургом, що СРСР не цікавився долею своїх меншин у Польщі³⁷.

За умов, що сталися, націонал-демократи прийняли єдино правильне рішення: скористатися залишками демократичних свобод у Польщі, щоб збільшити своє представництво в сеймі й сенаті, а потім повести з парламентських трибун діалог з владою, спрямований на поліпшення становища українців, на відстоювання їхніх національних прав.

Правлячі кола Польщі не змінили своєї позиції в українському питанні, але не проігнорували змін у курсі найбільш впливового серед українців політичного об'єднання. Можна сказати, що вони змушені були пом'якшити ставлення до українців під загрозою, що чимдалі більш зростала, для Польщі з боку нацистської Німеччини. Від досягнутого в 1935 р. компромісу виграли обидві сторони. Проте на кресах не так багато залежало від центрального уряду. Під гаслом "зміцнення польськості" місцеві чиновники поводитись як окупанти й завойовники. Підтримувана польським населенням, особливо колоністами-осадниками, влада чинила насильство над українцями.

Польський історик В.Серчик у своїй "Історії України" стверджував: "[...] упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття Польща рішуче виступала проти спроб підкреслити відрубність західноукраїнських земель. Це викликало опір, ої не раз призводив до одиничних актів тероризму й відкритих опозиційних виступів."³⁸.

У цьому висновку відповідальність за українсько-польське протистояння опосередковано покладається на польську владу. Антиурядові акції з боку українців кваліфікуються як відплатні. Наскільки об'єктивним виглядає висновок відомого польського вченого?

Мабуть, не треба довго доводити, що важко встановити державну й громадську єдність при цілковитому ігноруванні національних меншин у країні, поділеній не тільки в соціальному плані (такий поділ неминучий навіть у країнах, котрі проголошували в недавньому минулому курс на цілковиту соціальну однорідність), а й у національному та релігійному. Відповідні спроби завжди нашттовхувалися на опір, форми якого могли бути різними, аж до тероризму включно. Тероризм видається зброєю сильних, хоча насправді є актом відчаю.

Коли мова заходить про державну й громадську єдність, на авансцену суспільно-політичного життя завжди виходять націоналісти. Бути націоналістом означає над усе любити свій народ – тож не випадає засуджувати цю рису в характері, поведінці та діяльності людей. Проте грань між любов'ю до свого народу і протилежними почуттями до інших стає інколи непомітною. Особливо тоді, коли народи є сусідами. Між сусідами по-всякому буває, і в таких випадках релігія вчить: не роби ближньому своєму того, чого ти не хочеш, щоб зробили тобі. Цей архетип поведінки є універсальним, він присутній в усіх великих релігіях. І все-таки становище завжди ускладнюється, коли сусідів релігія не зближує, а поділяє.

У суспільно-політичному житті Другої Речіпосполитої панували поляки, і це, зрештою, зрозуміло. Дискримінація українців у призначеннях на посади адміністративно-управлінської діяльності мала зміцнювати політичний курс на утвердження національної державності. Польська політична еліта відмовилася від апробованих усім попереднім досвідом людства шляхів досягнення суспільної гармонії в країнах з великими національними меншинами. Стати на такий шлях їй заважало й ставлення самих переможених: українці розглядали її владу як окупаційну. Проте вони жили на своїй землі й мали право на таку думку.

В цій ситуації раціональні державні заходи у процесі реалізації нерідко деформувалися, перетворюючися на свою протилежність. Найбільш яскравий приклад дає земельне законодавство Другої Речіпосполитої.

У липні 1919 р. польський сейм прийняв закон "Основи земельної реформи". Держава зобов'язувалася скуповувати поміщицькі маєтки, ділити їх на дрібні ділянки (парцели) і продавати через банк усім бажаючим. Це була нормальна реформа ринкового типу, що становила альтернативу радянському гаслу "землю – селянам!". Реформа передбачала створення сильних, придатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, заснованих на праві приватної власності. Подібні реформи в інших країнах, де зберігалася землеволодіння

феодалного типу, забезпечували економічний прогрес і позитивно впливали на всю господарську кон'юнктуру.

Проте в липні та грудні 1920 р. сейм затвердив додаткові закони, що значною мірою спрямували аграрну реформу в бік колонізації східних кресів поляками-осадниками. У місцевостях, що завжди страждали від малоземелля, штучними засобами створювався великий земельний фонд, призначений для роздачі ветеранам польської армії та адміністративно-управлінського апарату. Зрештою доступ до нього дістали всі поляки. Українці могли не турбуватися. "Опрацьовуючи план осадництва східних кресів, насамперед слід враховувати національні мотиви, оскільки без зміцнення польськості креси не залишаться надовго у Польщі", – вказувалося в рапорті "Товариства східних кресів" до міжміністерської комісії з питань військового осадництва³⁹.

Польський уряд цілком солідаризувався з позицією різноманітних патріотичних товариств, подібних до названого вище. 6 вересня 1921 р. відбулося засідання Ради міністрів, де було прийнято постанову про бажаність і необхідність польської колонізації, особливо у прифронтовій смузі та пунктах стратегічного значення. Отже, через багато місяців після укладення Ризького миру уряд усе ще розглядав кордон як прифронтову смугу. Один з головних натхненників політики осадництва, лідер аграрної партії і прем'єр-міністр Польщі В.Вітос визнав за можливе підкреслити на цьому урядовому засіданні, що впровадження земельної реформи на таких засадах "розширить кордони нашої вітчизни, зміцнить стан нашого національного володіння і посилить нашу здатність у боротьбі за землю як за основу національної території"⁴⁰.

Осадники могли розраховувати на істотну допомогу держави, що, зрештою, суперечило ринковим критеріям і зумовлювало неефективність землекористування. Згідно із законом від 17 грудня 1920 р. колишні воїни та інваліди, які відзначилися у боях або вступили до війська добровільно чи служили у фронтових частинах, могли безкоштовно отримати з державного фонду до 45 га землі⁴¹.

Протягом 1921-1922 рр. більшу частину землі, виділеної під колонізацію, було роздано заявникам. На Волині осадники дістали 112 тис. га; на Поліссі – 113 тис. га; у Східній Галичині – бл. 200 тис. га⁴².

Аграрна політика Речіпосполитої викликала колосальну національну напруженість. Нерідко осадники не витримували ворожнечі, що оточувала їх звідусіль, і поверталися додому. Ще частіше вони змушені були відмовлятися від земельних наділів через несвоєчасну й неповну допомогу держави коштами, що передбачалися законом. Державний бюджет не витримував закладених керівниками Речіпосполитої темпів осадництва.

Колонізаційна політика уряду була одним з важливих чинників формування еміграції. За 1925-1938 рр. Західну Україну покинуло 370 тис. осіб, у т.ч. поляків та євреїв. Проте емігрантами в основному були українські селяни. Понад 200 тис. із них подалися до США і Канади на вільні землі. В регіоні залишилося не більше 47 тис. осадницьких господарств, що не могли істотно вплинути на національний склад населення⁴³.

Особливим впливом у польському сеймі користувалися польські націонал-демократи (ендеки). Це була найбільш радикальна серед польських націоналістів партія, що задавала тон суспільно-політичному життю столиці та периферії. Разом з тим ця партія цінувала демократичні цінності й протистояла спробам обмеження демократії з боку Ю.Пілсудського та його прибічників. Незважаючи на сильні авторитарні риси, що утвердились у політичному устрої Польщі міжвоєнного періоду, цю країну не можна називати ні тоталітарною, ні фашистською (хоч у тогочасній радянській пресі її інакше не називали).

В українському політичному спектрі теж існувала партія націонал-демократів, що послужила основою для створення міцного однойменного партійного блоку – УНДО. Незважаючи на подібність назви, вона мала інше політичне обличчя, ніж партія польських ендеків на чолі з Р.Дмовським і С.Грабським. Ця партія займала помірковані позиції і була налаштована на співробітництво з владою. Як було показано вище, вона здобула в цьому певні успіхи. Не її вина, що суспільно-політичне життя в довоєнній Речіпосполитій розвивалося на конфронтаційних засадах.

Подібний характер суспільно-політичного життя стимулював появу в українському середовищі націоналістичної організації, цілком пристосованої до боротьби в особливо тяжких умовах. Назвати її партією неможливо, оскільки умови політичного життя не дозволили б їй існувати як партії парламентського типу. Вона діяла як нелегальна організація, використовуючи широкий спектр засобів боротьби від військових, підпільно-партизанських дій до пропагандистської роботи в масах.

Український націоналізм у його міжвоєнному теоретичному вигляді дістав назву інтегрального або чинного (від слова "чин", тобто дія). Він народився після поразки національно-демократичної революції 1917-1920 рр., і його основні осередки базувалися на українських землях у складі Польщі.

Свою основну мету націоналісти бачили у звільненні українських земель з-під влади Росії, Польщі, Румунії та Чехословаччини з об'єднанням їх в єдиній суверенній соборній державі. Вони розуміли,

що досягти такої мети демократичними засобами неможливо. Тому родоначальник інтегрального націоналізму Д.Донцов знехтував гаслами добросусідського співіснування, що пропагували ідеологи визвольного руху в ліберальному ХІХ ст. (М. Драгоманов), а також лідери Української національної революції поч. ХХ ст. (М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра). Замість їхніх лозунгів відроджувалося гасло М.Міхновського "Україна – для українців!". Однак Д.Донцов формулював його у більш толерантній формі: "Українці – для України!".

Авторитаризм польського політичного устрою, так само як і зневіра у можливостях демократичного розв'язання проблеми української державності, спонукали молодих борців за національну справу покласти свої надії на силові засоби, а також на ідеологію, що виправдовувала їх застосування.

Інтегральний націоналізм не був довершеною доктриною, подібною до нацизму, фашизму чи комунізму. Можна лише сказати, що він був, як згадані тут доктрини, тоталітарною ідеологією. Подібно до нацистів і комуністів, українські націоналісти заперечували можливість існування в суспільно-політичному житті будь-яких партій, окрім власної. Україна мала стати націократичною державою на чолі з провідником. Продуманої соціально-економічної програми націоналісти не розробили. Єдність усіх осіб, які склали етнічну націю, була, на переконання послідовників Д.Донцова, органічною, тобто впливала з біологічних чинників та безповоротних наслідків спільного історичного розвитку⁴⁴.

Організаційні витoki українського націоналізму пов'язані з діяльністю Української військової організації (УВО). УВО було створено старшинами Українських січових стрільців та Української галицької армії. Ця організація під незмінним керівництвом Є. Коновальця мала здійснювати акти саботажу (підпали, руйнування телеграфної і телефонної мереж, диверсії на залізницях тощо) й експропріації майна державних установ (цим займався до революції Ю.Піلسудський), а також політичні вбивства. Перший терористичний акт здійснив колишній старшина УГА С.Федак 25 листопада 1921 р. Замах на життя Ю.Піلسудського і львівського воеводи К.Грабовського виявився невдалим⁴⁵.

28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся перший великий збір Організації українських націоналістів (ОУН). Провід ОУН очолили Є.Коновалець, М.Сциборський, В.Мартинець. Військова організація не одразу розчинилася в ОУН. До поч. 30-х рр. вона зберігала певну автономність і виступала в ролі бойової фракції ОУН.

Існуюче в Польщі соціальне напруження, особливо на селі, загострила Велика депресія 1929-1933 рр. Соціальні суперечності негайно набули форму міжнаціональних. ОУН і (до певної міри) КПЗУ провели восени 1930 р. на території Східної Галичини 2200 актів саботажу. Об'єктом нападів бойовиків УВО й прокомуністично настроєних селян стали передусім маєтки поміщиків і садиби осадників.

Ю.Пілсудський відповів на спалах насильства кампанією пацифікації (умиротворення), що тривала від середини вересня до кінця листопада. Не маючи часто змоги виявити й покарати справжніх винуватців терористичних акцій, польська влада застосувала на селі принцип колективної відповідальності. Селян били різками, спалювали їхні будинки, штрафували.

Пацифікація розглядалася польським урядом як репресивно-відплатна акція. У відповідь на неї новий керівник проводу ОУН у Західній Україні С.Бандера організував 15 червня 1934 р. вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. Відповіддю уряду стало створення концтабору в Березі Картузькій для політв'язнів. За ґратами опинилося керівне ядро крайової ексекутиви ОУН. За 1929-1934 рр. було ув'язнено 1024 члени ОУН⁴⁶.

На поч. 1935 р. Крайову ексекутиву ОУН на західноукраїнських землях очолив Л.Ребет. Він припинив бойові акції і зосередив діяльність організації на відбудові структурної мережі та вишколі. Радикально настроєні члени організації (Р.Шухевич та ін.) запротестували, але марно. Курс Л.Ребета дав свої результати: відновилися зв'язки центру з низами, почала зростати чисельність організації⁴⁷.

У 2-й пол. 30-х рр. український націоналістичний рух активізувався. Під впливом оунівців українці саботували польські державні установи. Загострювалися взаємостосунки у польсько-українських сільських громадах. Польські селяни все більш тяжіли до ізольованого проживання на території переважно українського заселення. Немало осадників кидали свої господарства й тікали в етнічну Польщу⁴⁸.

Природними союзниками у боротьбі з державами-окупантами для українських націоналістів були їхні однодумці в Німеччині. Є.Коновалець вважав, що Німеччина будь-якою ціною прагнучиме ревізії Версальського мирного договору 1919 р., і не помилявся в цьому. Оунівці налагодили тісні зв'язки з абвером. Однак Берлін розігрував "українську карту" у власних інтересах, з метою дестабілізації внутрішньополітичного становища у Польщі. Надії українських націоналістів з допомогою А.Гітлера відновити українську державність були марними.

Загибель Є.Коновальця в травні 1938 р. стала невинною втратою для ОУН. Голова проводу ОУН став жертвою таємного агента

НКВС П.Валюха (Судоплатова). Організація націоналістів залишилася без керівництва напередодні вирішальних подій на європейському континенті. Незабаром вона поділилася на 2 організаційно роз'єднані фракції, очолювані С.Бандерою і А.Мельником.

У грудні 1999 р. у Москві відбулася спільна наукова конференція Інституту російської історії РАН та Інституту історії ПАН. У центрі уваги вчених перебувала проблематика радянсько-польських взаємин у міжвоєнний період. Учасники конференції дали собі "карт-бланш" у висловленні позиції, що вони займали щодо гострих кутів обраної проблеми, і через це опублікований збірник статей читається з особливим інтересом.

С.Случ у статті "Польща у політиці Радянського Союзу 1938-1939" з осудом цитує антипольські висловлювання в радянській історіографії. Разом з тим він засуджує керівників Польщі, які нібито провадили в 2-й пол. 30-х рр. "весьма амбициозную политику, во многом лишенную реалистической оценки ближайших перспектив международного развития". Переходячи до конкретики, С.Случ звинувачував Польщу у прагненні зміцнити свої взаємовідносини з Берліном, щоб, спираючися не в останню чергу на його підтримку, реалізувати свої територіальні претензії до інших держав⁴⁹.

Тут важко знайти логіку. На відміну від Першої світової війни, коли протистояння 2-х воєнно-політичних блоків наростало поступово, ще з кін. XIX ст. (за цей час Італія встигла поміняти свій блок), у переддень Другої світової війни було важко прогнозувати події. В Європі склалися 3, а не 2 воєнно-політичні сили, і стали можливими різні комбінації.

Безсумнівним був лише один факт: Польща знаходилася між 2-ма тоталітарними монстрами, а її природні союзники перебували на великій відстані від неї. Єдине, що її рятувало – це ворожі взаємовідносини між Німеччиною та Радянським Союзом – міждержавні та міжпартійні. Проте кожен з 2-х супротивників мав свої агресивні наміри щодо Польщі, що підсилювалося її нестабільністю внаслідок міжнаціональних чвар.

С.Случ наводить надзвичайно цікавий факт – лист-інструкцію заступника наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкіна повпредові у Франції Я.Суріцу. Радянський повпред повинен був через лояльних французьких журналістів організувати антипольську кампанію у пресі, роз'яснюючи "судьбу, очікувану Польщу, якщо вона і далі пойдеться по шляху, намеченому Гітлером"⁵⁰.

В.Потьомкін у цьому листі давав свій прогноз розвитку подій у трикутнику Берлін-Варшава-Москва. "Гітлер, - писав він, - учитываєт неизбежность разгрома Польши нашими войсками. Когда мы займем

некоторые области Польши, Германия сделает то же самое со своей стороны. Фактически, выполняя план Германии, Польша готовит себе четвертый раздел и утрату национальной независимости."⁵¹.

Виходячи з того, що В.Потьомкін входив до невеликої групи людей з оточення Й.Сталіна, які розробляли зовнішню політику Кремля, С.Случ доходить обґрунтованого висновку про те, що можливість радянсько-польської війни й поділу Польщі не виключалася вже навесні 1938 р. До цього можна додати, що у згаданому конфіденційному листі, як і в статті В.Потьомкіна, опублікованій у квітні 1938 р. під псевдонімом у партійному журналі⁵² (говорячи мовою дипломатів, це був "витік інформації"), йшлося про територію Польщі безвідносно до її складових частин – Західної України й Західної Білорусі. Цей факт надзвичайно промовистий у зв'язку з реальними подіями, що сталися через півтора року. Навіть у випадках, коли можна було би показати просто стурбованість становищем братніх народів у сусідній державі, радянським дипломатам таке навіть не спадало на думку.

Не раз доводилося чути від польських істориків, спеціалістів у галузі польсько-радянських взаємин, що український народ мусить завдячувати Й.Сталіну возз'єднанням своїх земель в єдиній державі. Власне, й українські вчені переконані в цьому, адже возз'єднання Західної України з УРСР сталося в 1939 р.

Факти – річ уперта, але в даному разі йдеться про зовнішній збіг послідовності явищ, що перебувають у різних системах координат. Возз'єднання українських земель не ставилося метою кордону, визначеного Антантою в грудневому рішенні 1919 р., але майже автоматично впливало з нього (у світлі Декларації про злуку УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р.). Возз'єднання також не було метою секретного протоколу (т.зв. пакту Ріббентропа - Молотова) до радянсько-німецького договору про ненапад, хоч теж впливало з нього. Великі держави виявилися байдужими до проблеми соборності українських земель і в 1919 р., і в 1939 р. Проте Й.Сталін спекулятивно використав проблему возз'єднання земель України й Білорусі, щоб подолати перешкоди морального плану, що виникли після підписання пакту. Між укладенням радянсько-німецького договору про ненапад і возз'єднанням українських земель немає прямого причинно-наслідкового зв'язку.

Справді, погляньмо на зміст статті 2-го секретного протоколу, що стосувалася Польщі. Розмежувальна лінія між німецькою і радянською "сферою інтересів" пролягала по Нареву, Віслі та Сяну. Це означало, що більша частина території довоєнної Польщі відходила до "сфери інтересів" СРСР. Навіть частина Варшави (передмістя Прага, розташоване на правому березі Вісли) теж мала належати Радянському Союзові.

Вересневі події 1939 р. відомі буквально по днях. 3 вересня Франція і Велика Британія оголосили війну Німеччині. В цей день міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп через посла у Москві Ф. фон Шуленбурга звернувся до В.Молотова з листом, де попросив роз'яснити, "чи не вважає Радянський Союз необхідним, щоб російські збройні сили в теперішній час виступили проти польської армії у межах російської сфери інтересів і зі свого боку оволоділи цією територією". В.Молотов відповів тільки 5 вересня, і ця відповідь не приховувала розгубленості, в якій опинилися радянські керівники після того, як спалахнула Європейська війна: "Ми, - говорилося у відповіді, одержаній Й.Ріббентропом, - визнаємо, що у потрібний момент неодмінно повинні будемо розпочати конкретні дії. Проте ми вважаємо, що цей момент ще не настав. Можливо, що ми помиляємося, проте нам здається, що зайвим поспіхом можна лише зашкодити справі і сприяти згуртуванню супротивників."⁵³.

Важко сумніватися в тому, що оголошення війни Німеччині Францією і Великою Британією було несподіванкою для Й.Сталіна. Він вважав, що через свою невідповідність до великої війни західні держави не наважаться зупинити агресора, як вони не наважилися це зробити вже двічі – у випадках з Австрією і Чехословаччиною.

Незважаючи на дійсну невідповідність до війни (цим пояснюється т.зв. "дивна війна" 1939-1940 рр.), західні демократії вступили у боротьбу з гітлеризмом. З моральної точки зору це рішення цілком виправдане. Небезпека, в якій вони опинилися, влаштувавши опір відмобілізованим арміям сильного супротивника, була неминучою за будь-яких умов. Поглинення Австрії і Чехословаччини зробило гітлеризм більш сильним і небезпечним, ніж раніш.

У перші дні після початку європейської війни в Кремлі прораховували военно-стратегічні варіанти можливого розвитку подій. Політичні аспекти ревізії не піддавалися: Польща мала бути знищена й поділена між змовниками, як це передбачалося пактом Ріббентропа - Молотова. Запис у щоденнику генерального секретаря виконкому Комінтерну Г.Димитрова про бесіду з Й.Сталіним, що мала місце 7 вересня, так передає хід думок останнього: "Знищення цієї держави в сучасних умовах означало б однією буржуазною фашистською державою менше! Що поганого було б у тому, якби ми в результаті розгрому Польщі поширили соціалістичну систему на нові території і поселення."⁵⁴.

Німецькі війська успішно просувалися вперед, а союзники Польщі не могли надати їй негайну допомогу. Через нерівність сил опір польських військ згасав. Тим часом у Кремлі вже розроблялася нова ідеологія вторгнення, пристосована до ситуації, коли Німеччина вела війну з Польщею, Францією та Великою Британією.

14 вересня 1939 р. газета "Правда" виступила з передовою статтею "Про внутрішні причини поразки Польщі у війні". В ній повідомлялося, що головною причиною воєнної катастрофи була неправильна політика Польської держави щодо національних меншин, котрі склали близько 40% населення, особливо на східних теренах, де самі поляки становили його меншість. "Правда" стверджувала, що там здійснювалася експлуатація селян, панували гноблення й безправ'я, білий терор з карними експедиціями та польовими судами.

У радянських засобах масової інформації негайно почалася кампанія звинувачень польського уряду в поганому ставленні до мільйонів українців та білорусів. Звинувачення були в основному правдиві, але до вересня 1939 р. радянські газети не виявляли такої турботи про "братів по крові".

Під акомпанемент подібних звинувачень Червона армія 17 вересня перетнула польський кордон і, порушуючи умови Ризького мирного договору, почала окупацію Речіпосполитої. Вторгнення відбувалося нібито з метою допомогти єдинокровним народам – українцям і білорусам, яких спіткала біда. Дезорієнтоване пропагандою населення сприймало його як "визвольний похід".

За 10 днів війська Українського фронту під командуванням С.Тимошенка вийшли на Сян. Обложений німецькими військами Львів тримав оборону, але 22 вересня здався Червоній Армії.

Радянсько-німецьке комюніке, опубліковане 23 вересня, визначило таку лінію розмежування збройних сил: по річці Піса, Наревом до Бугу, вздовж Бугу до Вісли, далі Віслою до Сяну, Сяном аж до його витоків біля угорського кордону. Литва мала залишатись у "сфері інтересів" Німеччини. Отже, ця лінія розмежування відповідала пактові Ріббентропа - Молотова. Проте вона не відповідала, як правильно зауважив Р.Тожецький, новій ідеології вторгнення⁵⁵.

Інтерпретація радянського вторгнення у Польщу як рятування "єдинокровних братів" від німецьких окупаційних військ викликала різко негативну реакцію Берліна. Однак А.Гітлер вибору не мав. Перебуваючи в стані війни з Францією і Великою Британією, за якими вимальовувалися контури ще нейтральних Сполучених Штатів, він погоджувався на все, чого бажав радянський вождь.

25 вересня Й.Сталін запропонував новий обрис кордону між СРСР і Німеччиною, що утворювався після поглинення Польщі. Він відмовлявся від Люблінського й частини Варшавського воєводств. Разом з тим за відмову на користь Німеччини від етнічних польських земель він вимагав передачу Литви з німецької в радянську "сферу інтересів".

27 вересня в Москву прибув Й.Ріббентроп. Наступного дня Німеччина й Радянський Союз уклали новий договір – "Про дружбу і кордон". Він зафіксував кордон практично по лінії Керзона.

"Визвольний похід" Червоної Армії на землі, зайняті Польщею 1919-1920 рр. усупереч волі Антанти, вибив ґрунт з-під ніг протестантів. Крім того, Франція і Велика Британія не мали бажання далі штовхати СРСР в обійми А.Гітлерові. Залежний від них польський еміграційний уряд теж не виявив бажання бачити себе в стані війни із СРСР.

Обмінюючи етнічні польські землі на Литву, Й.Сталін нічого не втрачав з тих територіальних загарбань, що "належали" йому за пактом Ріббентропа - Молотова. Разом з тим здійснене рокирування загарбаних територій не тільки забезпечувало пристійне ідеологічне прикриття вторгнення, а й обіцяло надалі менше турбот в управлінні ними. За німецькими документами, у переговорах з Й.Ріббентропом Й.Сталін заявив, що "поділ території із суто польським населенням видається йому сумнівним кроком. Історія показала, що польське населення постійно прагне до об'єднання. Тому розчленування польського населення легко призведе до виникнення вогнищ хвилювань."⁵⁶

До СРСР відійшла територія площею бл. 200 тис. км² з населенням 13 млн. осіб, у т.ч.: бл. 5 млн. поляків і понад 1 млн. євреїв. Німеччина, розгромивши Польщу, зайняла тільки 188 тис. км² її території. Віленський округ (6,7 тис. кв. км із 458 тис. населення), що входив до частки Радянського Союзу, було незабаром передано Литві⁵⁷.

Організація влади на приєднаній території здійснювалася на засадах Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р. Як відомо, це були надзвичайно прогресивні конституції. Проте ступінь їх прогресивності аж ніяк не впливав на політичний режим, що приховувався за оболонкою радянської влади.

Представницька влада радянських органів будувалася в Західній Україні цілком гласно і з використанням місцевих кадрів. Революційні комітети, призначувані силовими структурами, що заповнили весь край, запроваджували тимчасові управління в центрах воеводств та повітів. Тимчасові управління утворювали селянські комітети. Львівське тимчасове управління звернулося до населення із закликом влаштувати вибори до Українських Народних Зборів.

Диктаторський політичний режим у регіоні було представлено компартійними комітетами та органами державної безпеки. На відміну від представницьких органів влади, він створювався без зайвої гласності, швидко, але непомітно.

22 жовтня 1939 р. пройшли вибори в Народні Збори. Вони відбувалися за демократичною формулою, з таємним голосуванням, але кожна кандидатура, яка повинна була обиратися, ретельно вивчалася в

компартійних комітетах. Компартійно-радянський апарат чудово опанував технологію "виборів без вибору", що пам'ятає переважна більшість населення колишнього Радянського Союзу. Однак організатори виборів доклали зусиль (це теж входило до виборчих технологій), щоб населення обрало місцевих діячів, які користувались авторитетом. Одночасно депутатами було обрано немало вихідців із східних областей України, які приїхали на постійну роботу.

Радянізація Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. мала 2 сторони. Одна з них пов'язана з великими зусиллями влади закріпити в суспільній свідомості легенду про "золотий вересень". Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття, підвищення життєвого рівня населення. Заявки підприємств в устаткуванні та сировині негайно задовольнялися. Майже 0,5 млн. безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн. га поміщицької землі. Було створено 182 машинно-тракторні станції, що взяли на себе обробіток селянських земельних наділів. Техніку й кадри для МТС надали прикріплені до кожної області Західної України східні області УРСР у порядку шефської допомоги⁵⁸.

Проте була й інша, тіньова сторона радянізації. Керівники Кремля вирішили депортувати з краю всіх тих людей, хто не відповідав встановленим стандартам за соціальним походженням, національністю або політичними переконаннями. З цією метою розпочалася паспортизація (у східних областях її було проведено ще в 1933-1934 рр.). Запровадження внутрішніх паспортів фіксувало соціальне походження та національність кожного громадянина, що дало потім можливість каральним органам здійснювати свої заходи на планових засадах.

У 90-х рр. ряд російських та українських істориків запровадив в обіг перебільшені дані про масштаб депортацій. Здебільшого вони базувалися на розрахунках польських учених, які працювали на Заході. Ці дані було проаналізовано і зведено у фундаментальній монографії С.Чесельського, Г.Грицюка та А.Сребраковського, виданій у Вроцлаві в 1994 р.⁵⁹ Вони й дотепер – у науковому обігові. Зокрема, в згаданій вище праці В.Серчика стверджувалося, що з території Західної України і Західної Білорусі було депортовано понад 1 млн. осіб, з них – до 60% поляків, 20% євреїв і до 20% українців та білорусів⁶⁰.

Статистика репресій населення Західної України й Західної Білорусі стала відомою набагато раніше, ніж усі інші злочини радянського режиму.

22 червня 1941 р. Радянський Союз і Польща опинилися по один бік барикад. Москва відновила дипломатичні взаємовідносини з польським урядом у Лондоні й тепло вітала польського посла С.Кота. Той чемно, але твердо попросив списки депортованих поляків і польських

громадян інших національностей. Заступник наркома закордонних справ СРСР А.Вишинський змушений був назвати офіційну цифру репресованих – 388 тис. осіб⁶¹.

Цю цифру, звісно, було занижено.

Зокрема, як тепер відомо, до неї не увійшло 14587 польських офіцерів, розстріляних у Катині, Харкові та Твері. Однак, як показують розрахунки польських істориків, базовані на радянських архівах, цифра А.Вишинського не так сильно відрізнялася від реальної, як думали раніше. В рапорті експертів, які проводили відповідне опрацювання архівних даних на замовлення Міністерства юстиції Польщі (до складу експертів входив і С.Чесельський), радянські репресії 1939 - 1941 рр. охопили 463,1 тис. польських громадян (військовополонені та інтерновані – 43,1 тис.; заарештовані на “східних кресах” – 110,0 тис.; депортовані – 320,0 тис.)⁶².

Жахливі репресії незабаром розвіяли всі надії, що їх населення Західної України плекало щодо радянської влади. Незважаючи на те, що від репресій у першу чергу постраждали поляки (службові особи, поміщики, осадники та ін.), все населення гостро відчувало несвободу, котру ніс із собою радянський політичний режим.

Війна, оголошена Німеччині 3 вересня 1939 р. Великою Британією і Францією, була європейською за масштабами. Напад А.Гітлера на СРСР перетворив її на світову. Країна, що її західні демократії вважали мало не союзником нацистської Німеччини, волею А.Гітлера раптом стала їх власним союзником.

Не мало жодного значення те, що Польща і Франція були розгромлені, а Велика Британія воювала з нацистським рейхом наодинці. Зарозумілість А.Гітлера, який відкрив фронт на Сході, не закриваючи фронту на Заході, була його особистою рисою характеру. Французький і польський народи, як і всі інші народи окупованої Європи, зброї не склали. Раптовий поворот у війні відкривав перед Великою Британією і європейським рухом Опору нові перспективи.

Однак, слід зазначити, що поляки прийняли нового союзника зі змішаними почуттями. Цей союзник у змові з Німеччиною (Прусією) двічі знищував їхню державу. На окупованій території Західної України й Західної Білорусі жодний поляк не був певен того, що його завтра не вивезуть туди, куди вивозили предків після придушення польських повстань у ХІХ ст.

Через це всі польські політичні діячі міцно трималися за ідею відродження Польської держави після розгрому нацистської Німеччини в її попередньому вигляді. Вони хотіли переконати свого нового союзника дотримуватись укладеного ним у 1921 р. Ризького мирного договору.

Уже двічі польська політична еліта робила спробу просунутись у бік, протилежний панівному векторові історичного процесу. Початок ХХ ст. був не схожий на кінець ХVІІІ ст. Так само не уподібнювався 1921 рік 1941 рокові.

В 1941 р. польський еміграційний уряд перебував у Лондоні. Звідти він намагався робити спроби тиску на Велику Британію, аби вона засудила несправедний напад на Річпосполиту в 1939 р. і підтримала її відродження у попередньому вигляді. Англійський уряд усією душею був на боці поляків, але рахувався з новою реальністю. Його прагматичну позицію найкраще охарактеризував В.Черчіль у своїх мемуарах, опублікованих після війни. Політика Великої Британії, говорив він, повинна виходити з тези, що "на цьому життєво важливому етапі війни все мусить бути підпорядковане завданню збільшення загальних воєнних зусиль, а польсько-радянська проблема повинна бути врегульована так, щоб не була порушена єдність англо-російського воєнного союзу"⁶³.

23 червня 1941 р. прем'єр-міністр Польщі В.Сікорський у радіозверненні до громадян своєї країни заявив про можливість зникнення у міжнародній політиці польсько-радянської проблеми⁶⁴. Британському міністрові закордонних справ Е.Ідену довелося добре попрацювати з польським прем'єр-міністром, щоб він не сказав у цьому зверненні нічого зайвого.

У переговорах, що почалися за посередництвом англійців, радянська сторона заявила про те, що СРСР стоїть за відновлення незалежної Польської держави в кордонах національної Польщі. Шляхом великих зусиль англійцям вдалося переформулювати вимоги польської сторони. Остання відмовилася від вимоги відновлення кордонів, передбачених Ризьким мирним договором, і стала наполягати на денонсації угод СРСР та Німеччини, підписаних 23 серпня і 28 вересня 1939 р. Ця формула була більш нейтральною за звучанням, але незмінною за суттю поставлених вимог. Радянські дипломати опинилися перед фактом денонсації договорів, укладених з Німеччиною. В ситуації, коли Німеччина перетворилася на ворога, ця вимога за формою і суттю ставала природною.

30 липня 1941 р. між СРСР і Польщею було укладено договір. Його ст. 1 визнавала радянсько-німецькі угоди стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу. Згода Й.Сталіна була вимушеною. Проте вона не означала, що СРСР відмовлявся від набутих за пактом Ріббентропа – Молотова територіальних надбань. Йшлося лише про те, щоб ці надбання були визнаними, тобто легітимізованими його новими союзниками, не виключаючи й Польщі. Радянська сторона визнавала польськими громадянами лиш етнічних

поляків. Українців та євреїв, які до вересня 1939 р. проживали в східних воеводствах, вона розглядала як радянських громадян⁶⁵.

Для українців спірного регіону радянське громадянство зовсім не було високою честю. Тоталітарна радянська держава ставилася до всіх своїх громадян з патерналістською безцеремонністю. Кожного з них вона могла перетворити будь-якої хвилини на "табірний пил", але тими, хто їй не суперечив, опікувалась у міру сил і можливостей. До поляків ця держава ставилася з такою самою безцеремонністю, але позбавленою патерналізму. Про це яскраво свідчить катинська справа.

З не меншою байдужістю до українців ставилася й польська сторона. Яскраве свідчення тому – позиція В.Сікорського на прийомі в Кремлі 4 грудня 1941 р. Коли польський генерал В.Андерс спробував нагадати, скільки клопоту германофільство багатьох українців завдало в недавньому минулому полякам і більшовикам, Й.Сталін заявив: "Ми їх спільно знищимо!". В.Сікорський, однак, відмовився шукати єднальні моменти між Річчюпосполитою і Радянським Союзом у спільному протистоянні поляків та росіян щодо українців. Наголошуючи на основній тезі про східний кордон Польщі, він заявив: "Мені йдеться не про українців, а про територію"⁶⁶. Це непогана, майже на побутовому рівні, ілюстрація до тези про роль Й.Сталіна у воз'єднанні українських земель в єдиній державі.

Розглядаючи питання про те, як вирішувався зав'язаний у вересні 1939 р. вузол радянсько-польських взаємин на дипломатичному рівні, не треба забувати про нижній поверх протистояння, тобто про дії озброєних людей, які підпорядковувалися тій або іншій владі безпосередньо "на території". Конкретні дії висвітлюватимуться далі. Тут лиш слід зазначити, що польський лондонський уряд не покладався у своїй східній політиці (як і Ю.Пілсудський у 1918-1920 рр.) тільки на допомогу Великої Британії і США. Він мав намір утворити на окупованих після вересня 1939 р. територіях ефективні військові підрозділи⁶⁷.

У 6-томному виданні "Армія Крайова в документах", інших фундаментальних публікаціях є немало документів, що підтверджують намір польського еміграційного уряду створити власні збройні сили на окупованій уже німцями території, які могли б відіграти, у поєднанні з дипломатичними зусиллями, свою роль у відродженні Польщі в її довоєнних кордонах. У "Розпорядженні на випадок радянського маршу через польські землі" від 3 березня та "Персональній таємній інструкції для головнокомандувача в країні" від 8 березня 1942 р. В.Сікорський, у разі можливої перемоги СРСР у війні, наполягав на тому, щоб "тримати в цей час у Вільно і Львові сильні військові підрозділи". Ця армія мала виступити зі зброєю в руках, щоб "роззброїти німців, взяти

у свої руки Службу безпеки в тих місцевостях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представником уряду"⁶⁸.

Питання про кордони держав у післявоєнний період було вперше поставлене у спільній декларації президента США Ф.Д.Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В.Черчіля, що дістала назву Атлантичної хартії. У документі, підписаному 14 серпня 1941 р. на борту британського військового корабля "Принц Уельський" в Атлантичному океані поблизу Ньюфаундленда, проголошувалися загальні принципи національної політики 2-х держав: недоторканність територій, право будь-якого народу вільно обирати форму правління, рівноправне післявоєнне співробітництво, відмова від застосування сили у міжнародних відносинах, створення системи загальної безпеки й роззброєння.

Прийняття цих принципів засвідчувало відмову великих держав від імперіалістичної політики. Уроки виходу країн-переможниць із Першої світової війни не були марними. Перед державами, що бажали приєднатися до антигітлерівської коаліції і зупинити поширення коричневої чуми по всій планеті, відкривалася перспектива встановлення справедливого світового порядку.

24 вересня 1941 р. до Атлантичної хартії приєднався Радянський Союз. Тим самим він брав на себе зобов'язання відмовитися від територіальних зазіхань у майбутньому або, в крайньому разі, добиватися їх у дозованому вигляді, хоча б і мотивуючи це об'єктивними обставинами. Таке обмеження імперіалістичних апетитів керівництва Радянського Союзу було вимушеним, особливо в 1941 р., коли Й.Сталін потребував допомоги західних держав. Від 1 січня 1942 р., коли представники 26-ти країн заявили про свою згоду з принципами Атлантичної хартії і оголосили себе Об'єднаними Націями у підписаній у Вашингтоні відповідній декларації, епоха "законів джунглів" у світовій політиці закінчилася.

Тим часом у ставленні СРСР і Польщі до проблеми кордону між ними не відбувалося жодних зрушень. 20 лютого 1943 р. газета "Правда" помістила як свою передовицю статтю О.Корнійчука "Возз'єднання українського народу у власній державі", котру напередодні було опубліковано в "Радянській Україні". В цій безперечно замовній статті український письменник звинувачував польський еміграційний уряд та окремі групи польських емігрантів у США й Великій Британії у бажанні створити Польщу "від моря до моря" й намірі "відірвати від Радянського Союзу західну частину України".

Відповіддю на цю статтю була постанова Ради міністрів Речіпосполитої від 25 лютого 1943 р., де нагадувалося, що у справі кордонів між Польщею і СРСР "обов'язковим є статус-кво до 1 вересня 1939 р.,

що відповідає Атлантичній хартії". Порушення статусу-кво визнавалося "шкідливим для єдності союзників"⁶⁹.

У квітні 1943 р. набула розголосу "катинська справа", що призвело до розриву дипломатичних взаємовідносин між СРСР і Польщею. Після загибелі в липні 1943 р. генерала В.Сікорського на чолі еміграційного уряду став С.Миколайчик, позиція якого з територіального питання була такою самою жорсткою.

Проблему польського східного кордону, що існувала від 1918 р., було у принципі розв'язано на Тегеранській конференції керівників 3-х союзних держав – СРСР, США та Великої Британії (28 листопада – 1 грудня 1943 р.).

Вже наближався той момент, коли Червона Армія мала підійти до кордонів і вступити на територію Польщі. Виходячи з досвіду 1920 р., В.Черчіль розумів, що Кремль утворить тоді якийсь новий Польревком і оголосить його законним урядом Польщі. Тож він був у край зацікавлений відновити контакти лондонського польського уряду з радянським. Зробити це ставало можливим тільки при задовільному для обох сторін розв'язанні проблеми східного польського кордону. Всупереч Атлантичній хартії Німеччина повинна була зазнати територіальних втрат. Адже хтось мусив втрачати територію.

У бесіді з Й.Сталіним 29 листопада В.Черчіль висловив ідею шляхом пересунення кордонів перетворити ягеллонську Польщу на п'ястівську. Він продемонстрував, якими мають бути кордони між СРСР, Польщею та Німеччиною, на 3-х сірниках, що позначали ці країни: всі сірники послідовно пересувалися в західному напрямі.

Наступного дня на загальній зустрічі глав урядів В.Черчіль оформив свою пропозицію в письмовій формі: "Осердя польської держави й народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією річки Одер, з включенням до складу Польщі Східної Пруссії та Опельнської провінції"⁷⁰.

Пропозиція В.Черчіля не викликала заперечень у Й.Сталіна, який вимагав лише одного: "між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською Конституцією"⁷¹. Ф.Рузвельт теж не заперечував, щоб кордони Польщі були пересунуто зі сходу на захід – аж до Одера. Проте він заявив, що з політичних міркувань поки що не може брати участі в розв'язанні цієї проблеми: у США налічувалося від 6 до 7 млн. громадян польського походження, і до президентських виборів піднімати цю тему ризиковано⁷².

З цього випливає, що Ф.Рузвельт розумів неприйнятність "пересування сірників" для поляків. Справді, ідея відродження п'ястівської Польщі із середньовічними кордонами здавалась абсолютно нереальною. Поляки ще пам'ятали несприятливі результати референдуму в

Німеччині на землях зі змішаним німецько-польським населенням. Присутність у відроджуваній державі мільйонів німців замість мільйонів українців та білорусів здавалась їм невідповідною національним інтересам.

На зустрічі 1 грудня, у відповідь на заяву Й.Сталіна про встановлення між Польщею і Росією кордону 1939 р., Ф.Рузвельт задав запитання, що мало в наступні роки визначальне значення для українсько-польських взаємин: "Чи можливо буде організувати в добровільному порядку переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу?". Й.Сталін недбало відповів, вважаючи це питання незначним: "Це можна буде зробити"⁷³.

Проблему переселення німців з територій, що відходили до Польщі, в розгорнутому вигляді не порушувалось. Лиш у продиктованій записці В.Черчіля зазначалось: "Остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах"⁷⁴.

"Польревком" Й.Сталін все ж таки створив. На звільненій з-під німецької окупації частині польської території в Любліні 22 липня 1944 р. виник Польський комітет національного визволення (ПКНВ) – альтернативний лондонському польський уряд. У травні-липні 1944 р., під час підготовки до створення ПКНВ, відбувались інтенсивні консультації радянських керівників із Союзом польських патріотів у СРСР. У цей час М.Хрущов, посилаючися на клопотання мешканців т.зв. "Закерзоння", висунув пропозицію утворити Холмську область. Пропозиція була використана як засіб тиску на люблінських поляків, які теж не бажали коритися диктату. Делегація ПКНВ 26 липня підписала з урядом СРСР таємний договір, що зафіксував лінію Керзона як основу радянсько-польського кордону. Таємний характер договору визначався тим, що визначення кордону було прерогативою мирної конференції. Радянський Союз мав поки що попередню і неформальну згоду союзників на кордон по лінії Керзона. Крім того, орган, з котрим укладався договір, не мав легітимних владних повноважень⁷⁵.

На Кримській конференції керівників 3-х союзних держав (лютий 1945 р.) радянська делегація внесла пропозицію вважати східним кордоном лінію Керзона з відхиленнями від неї в деяких районах не більше 5-8 км на користь Польщі. Західний кордон мав простягатися від Штеттіна (Щеціна) по річці Одер і далі по річці Нейсе. Пропозиції Й.Сталіна ґрунтувалися на рішеннях Тегеранської конференції, сформульованих В.Черчілем. Натомість тепер останній вважав, що Велика Британія і США не зобов'язані давати згоди на таку територіальну компенсацію новому польському урядові, який сформувався на

базі люблінського всупереч їхній волі. Вони готові були надати велику територіальну компенсацію тільки емігрантському урядові, щоб добитися розв'язання польської проблеми⁷⁶. Хоч як це дивно, але лідери західних країн потрапили в ту саму пастку, що й ленінський Раднарком, який у 1920 р. змушений був віддати "чужому" польському урядові Західну Україну і Західну Білорусь.

За радянським протоколом вечірнього засідання глав урядів у Лівадійському палаці 7 лютого 1945 р., В.Черчіль висловився вкрай цинічно: "Польша должна иметь право взять себе такую территорию, которую она пожелает и которой она сможет управлять. Едва ли было бы целесообразно, чтобы польский гусь был в такой степени начинен немецкими яствами, чтобы он скончался от несварения желудка."⁷⁷.

Остаточне розв'язання проблеми західного кордону Польщі було відкладено до мирної конференції. Проблема знову виникла на Берлінській конференції керівників 3-х союзних держав (17 липня – 2 серпня 1945 р.). У резолюції "Західний кордон Польщі" було підтверджено узгоджену думку про те, що остаточне визначення західного кордону треба відкласти до мирного врегулювання. Однак господарем становища в Центрально-Східній Європі був Й.Сталін. Тому західний кордон врешті-решт було визначено за радянськими пропозиціями. Берлінська конференція зафіксувала таку реальність: "Глави трьох Урядів погодилися, що до остаточного визначення західного кордону Польщі колишні німецькі території, розташовані на схід від лінії, що проходить від Балтійського моря трохи на захід Свинемюнде і звідси вздовж річки Одер до злиття з річкою Західна Нейсе і вздовж річки Західна Нейсе до чехословацького кордону, включаючи ту частину Східної Пруссії, яка у відповідності з рішенням Берлінської конференції не поставлена під управління Союзу Радянських Соціалістичних Республік, і включаючи територію колишнього вільного міста Данціга, мають знаходитися під управлінням Польської держави, і щодо цього вони не повинні розглядатися як частина радянської зони окупації в Німеччині"⁷⁸.

За підсумками Другої світової війни територію міжвоєнної Польщі було зменшено на 180 тис. кв. км на користь Радянського Союзу внаслідок передачі останньому Західної України й Західної Білорусі. Тут важливо відзначити, що приєднання цих земель до Української держави, яку в ті часи представляла УРСР, остаточно відбулося в лютому 1945 р., а не у вересні 1939 р. Відповідно святкувати цю подію слід не у вересневі дні, як це робилося в радянські часи, а в лютому.

Спекуляції на тему про те, що вільна й демократична Україна морально зобов'язана віддати сусідам землі, несправедливо загарбані за пактом Ріббентропа-Молотова, почалися в румунській (не польській!)

пресі одразу після 1991 р. Однак, фактичні територіальні здобутки УРСР 1939-1945 рр., що успадкувала сучасна Україна, не мають стосунку до цього зловісного пакту. Вперше в 1999 р. звернув на це увагу український історик С.Кульчицький.⁷⁹

Територія, що була в розпорядженні веймарської Німеччини, зменшилася в 1945 р. на 120 тис. кв. км. У масштабах європейського континенту це велика втрата: вона майже удвоє перевищує сукупну територію 3-х країн Бенілюксу. Ці територіальні зміни були викликані тим, що Об'єднані Нації перемогою в Європі завдячували в основному Радянському Союзові. Суть проблеми полягала не в тому, що західні держави виявилися нездатними стримати імперіалістичні апетити свого тоталітарного союзника (окрім випадку з Кенігсбергом та його округою). Вона корінилася в нерозв'язаному територіальному вузлі, що дістався у спадщину від Першої світової війни (лінія Керзона).

Країна, з нападу на яку почалася Друга світова війна, не могла не одержати територіальної компенсації (хоч під час Берлінської конференції глави західних держав перестали погоджуватися на той її розмір, що самі визначили в Ялті, за півроку до зустрічі у Потсдамі). Відтак треба зробити трохи несподіваний для українця висновок: активна політика Ю.Пілсудського щодо східного кордону, котра провадилася всупереч волі Антанти й поставила державу на край загибелі в 1920 р., все ж таки, в тривалій перспективі, виявилася такою, що найбільш відповідала національним інтересам Польської держави.

Слід констатувати очевидне: незважаючи на урочисту заяву Атлантичної хартії не допускати анексії територій у переможеного ворога, післявоєнна карта Європи істотно змінилась у порівнянні із сер. 30-х рр., тобто до гітлерівських завоювань. Це було пов'язане з необхідністю компенсувати територіальні втрати Польщі.

Польща одержувала 105 тис. км² німецької території – переважно свої етнічні землі, втрачені за часів середньовіччя: Помор'я, Сілезію, а також основну частину Східної Пруссії. Кенігсберг з округою площею в 15 тис. км² було передано СРСР. Отже, в результаті втрат і прирощень територія сучасної Польщі зменшилася порівняно з міжвоєнною від 388 до 313 тис. км². Нова, п'ястівська Польща, виявилася не набагато меншою за територією (на 75 тис. км²), ніж довоєнна, ягеллонська. Якби не прирощення за рахунок Німеччини, вона була б удвоє меншою.

Польський уряд у Лондоні даремно турбувався, що відроджена Польща виявиться державою 2-х народів – поляків і німців. Німецьке населення нещадно зганялося з територій, що відходили до Польщі, Чехословаччини та Радянського Союзу. В.Черчіль в Ялті обережно вказав Й.Сталіну, що в Англії є кола, яких лякає думка про виселення великої кількості німців. Й.Сталін відповів з удаваною наївністю, що в

тих частинах Німеччини, які займає Червона Армія, німецького населення майже немає⁸⁰. Фактично ж із земель, де проживало багато поколінь німців, було виселено не менше 13 млн. осіб⁸¹.

Вище йшлося про дипломатичну боротьбу 1941-1945 рр., метою якої було визначення державної приналежності Західної України. Не важко переконатися в тому, що українсько-польське протистояння цього періоду не могло мати самостійного значення. І поляки, і, особливо, українці, були пішаками на європейській шахівниці. Разом з тим такий невеликий у масштабах континенту регіон, як Західна Україна, зіграв непропорційно велику роль у становленні післявоєнного устрою в Європі. Цьому сприяло ціле сплетіння причинно-наслідкових зв'язків між подіями, корені яких заглиблювалися в часи попередньої світової війни.

Тепер слід з тих висот, на яких спілкуються дипломати, спуститися на землю – ту саму "територію", за яку йшла боротьба. Учасники її не знали, як проляже кордон між Польщею і Радянським Союзом: до лютого 1945 р. це не було відомо нікому. Вони не знали також, хто перемаже у війні. Для багатьох із них світова війна була тільки тлом, на якому розігрувалася інша війна – та, в якій вони безпосередньо брали участь. Все це треба враховувати, коли постає проблема оцінки їхніх воєн (бо було кілька), а також проблема відповідальності за трагедії воєнного часу.

Наближається 60-та річниця волинської різанини, коли від рук озброєних українців загинули десятки тисяч цивільних мешканців польських сіл. Як таке стало можливим? Якою мірою цей злочин може обтяжити конкретну воєнно-політичну силу з числа тих, що були представлені на тогочасній Волині, конкретних політичних або військових діячів? Як ми, українці і поляки, відзначатимемо цю сумну річницю?

Не ставлячи остаточних оцінок, що мають бути зроблені спеціалістами після ретельного вивчення фактичного матеріалу, хотілося б у цьому розділі звернути увагу читачів на деякі важливі деталі українсько-польського протистояння доби німецької окупації, означити певні акценти.

Розстановка правильних акцентів є найважливішим завданням українських і польських істориків. Слід підкреслити: істориків, а не політиків. За домовленістю між нашими президентами, важкі питання історії передано на розгляд ученим і виведено зі сфери політики. Це – мудре рішення, що дозволить будувати взаємини з нашим стратегічним партнером, виходячи із сучасних реалій.

Так, науковцям треба знати й оцінювати історичні факти, піднімати на щит або скидати з п'єдесталів політичних діячів. Але ми повинні

пам'ятати, що політичні діячі доби Другої світової війни – це вже не наші сучасники. Якщо хтось із них ще живий, то він перейшов рубіж 100-річного ювілею. Ветерани Другої світової, з якими ми тепер спілкуємося – це тогочасна молодь (у 20 років політиками ще не стають).

Як уже підкреслювалося, радянізація західних областей УРСР у 1939-1941 рр. полягала, перш за все, в знищенні національних суспільно-політичних структур. Через це перед гітлерівським вторгненням залишалися незруйнованими (хоч сильно постраждалими від чекістів) тільки фракції ОУН, що мали досвід роботи у підпіллі.

На українських землях, розташованих на захід від радянсько-німецького кордону, бандерівці й мельниківці діяли відкрито. Обидві ОУН розгорнули в Кракові підготовчу роботу щодо створення в Україні майбутніх державних структур. Тепер ці документи опубліковано, і ми можемо оцінити колосальний масштаб продуманого й проробленого за короткочасний краківський період їхньої збройної бездіяльності.

Керівники ОУН сподівалися, і не без підстав, що протиприродний союз А.Гітлера і Й.Сталіна довго не триватиме. Майже вся Європа вже була біля ніг А.Гітлера. Тому їм, як і німецькому фюрерові, здавалося, що завоювання Радянського Союзу – справа лічених місяців. Радянсько-німецька війна, як вважалося, буде блицкригом. У розвалі Радянського Союзу С.Бандера й А.Мельник вбачали необхідну й достатню передумову для відродження української національної державності.

Взаємини між нацистами та українськими націоналістами напередодні вторгнення в СРСР були такими самими, як і з радянськими офіційними структурами. Весною 1941 р. у складі спецпідрозділів абверу з'явилися вкомплектовані бандерівцями батальйони "Роланд" і "Нахтігаль".

У суспільно-політичному спектрі сучасної України є сили, що ведуть свій початок від націоналістичних організацій, очолюваних С.Бандерою та А.Мельником. Вважається, що тодішніх й теперішніх націоналістів об'єднує ідеологія. Насправді це не так, адже націоналізм – це не ідеологія, а стан душі. Патріотизм бездержавної нації приймає вигляд націоналізму, а хто скаже, що патріотизм – це ідеологія?

Об'єднавчі моменти слід вбачати в традиціях. Кожній патріотично спрямованій людині слід їх поважати. Звідси – небажання сучасних націоналістів об'єктивно оцінити ідеологію, стратегію, тактику та конкретні справи ОУН доби С.Бандери й А.Мельника. Героїзація тієї ОУН тим більш необхідна, вважають сучасні націоналісти, що з боку деяких інших політичних сил вона зазнає шалених атак.

Сучасні послідовники С.Бандери й А.Мельника не є впливовими політичними силами. Тепер інша епоха, перед суспільством стоять інші завдання. Люди живуть здебільшого сьогоднішнім днем і завтрашніми перспективами. Але жити без традицій неможливо, і суспільство хотіло би поважати тих, хто веде свій родовід від борців, які одягали кокарди з тризубом і йшли у бій під синьо-жовтими прапорами. Разом з тим наше суспільство виховане в радянських традиціях, вплив яких відчувається й досі, особливо серед людей старшого покоління. Серед серйозних проблем, до яких по-різному ставляться громадяни України, лише одна має історичний характер. Це – проблема ОУН-УПА.

Від 1998 р. працює Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, а при ній – робоча група істориків. Члени робочої групи, діяльність яких координує Інститут історії України НАН України, опублікували вже кілька десятків ґрунтовних досліджень, у т.ч. з питань українсько-польського протистояння довоєнного, воєнного та післявоєнного періодів. Ці праці використовуються як українськими, так і польськими істориками. Однак донести їх до широких кіл суспільства й подолати живучі радянські стереотипи – це завдання, що може бути реалізоване лиш протягом тривалого часу. Відтак висновки робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА не сприймаються ні лівими, ні правими громадськими організаціями та політичними силами. Природно, що внесений до Верховної Ради України урядовий законопроект про відновлення історичної справедливості щодо борців з радянською політичною системою нашоухується на істотні перешкоди.

За всіх умов, завдання істориків полягає в наданні суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо проблеми ОУН-УПА. Політичні та юридичні оцінки цієї інформації можуть різнитися залежно від обставин. Однак політичне життя швидкоплинне, а наука – вічна.

Повернімося, проте, до подій 1941 р. Після гітлерівського нападу на СРСР, боївки обох ОУН розгорнули диверсійно-підривні та розвідувальні дії в тилу радянських військ. Похідні групи оунівців створювали на окупованій території органи місцевого самоврядування, які діяли в контакт з підрозділами вермахту і відділеннями гестапо.

У 2000 р. було опубліковано попередній варіант історичного висновку про діяльність ОУН і УПА під грифом названої вище робочої групи. Це – авторська праця, оскільки підходи до оцінки різних аспектів діяльності ОУН і УПА різні навіть усередині цього наукового колективу. Після висновку про співробітництво оунівців з вермахтом і гестапо автор перериває послідовний виклад подій, щоб зробити

ремарку щодо емоційної оцінки такого співробітництва суспільством тоді й тепер.

Гітлерівська окупація була колосальним нещастям для України. Тож усе, що трапилося після 1941 р., відкидає густу тінь на попередні події. Якщо підійти до проблеми без емоцій, як у названому тут висновкові про діяльність ОУН і УПА, то слід не забувати й межі історичного досвіду тодішніх націоналістів. Вони могли оцінювати тільки те, що вже відбулося на той час, тобто співробітництво кайзерівської Німеччини з гетьманською державою П.Скоропадського. Перша ж спроба скористатися відступом радянських військ з України, щоб проголосити 30 червня 1941 р. Акт відновлення Української держави, показала різницю між німецькими монархістами й нацистами. Верхівка ОУН опинилася в концтаборі, батальйони "Нахтігаль" і "Роланд" було розформовано, а націоналістів, які потрапляли до рук гестапо, почали розстрілювати на місці⁸².

Щоб охарактеризувати українсько-польський конфлікт в умовах німецької окупації, слід представити його дійові особи. Передусім треба спинитися на Українській повстанській армії (УПА).

Від літа 1941 р. уродженець Полісся Тарас Бульба (Боровець) організував у цьому регіоні за завданням еміграційного уряду УНР військове підпілля, назване "Поліською січчю". Загони його боролися з радянськими партизанами, але не були визнані окупантами. В листопаді 1941 р. отаман розпустив їх і почав формувати повстанську армію. Не бажаючи боротися з німцями, він все ж таки змушений був захищати місцеве населення від непосильних поборів. Окупанти відповіли у березні 1942 р. показовим спаленням 10-ти сіл на Волині й Поліссі.

Т.Бульба-Боровець завжди вважав Німеччину потенційним союзником у боротьбі з Росією. Відтак він звернувся до рейхскомісара Е.Коха з пропозицією припинити боротьбу⁸³. Хоча звернення й залишилося без відповіді, він забороняв своїм підлеглим витрачати сили на німецьких окупантів, коли перед ними було двоє інших ворогів – Армія Крайова та радянські партизани.

На території Волині й Полісся з 1940 р. розміщувалася польська підпільна організація "Союз збройної боротьби" (в лютому 1942 р. перейменований на Армію Крайову). Польське підпілля теж не виявляло бажання боротися з німецькою окупаційною адміністрацією. Розміщені в Західній Україні загони повинні були вийти з підпілля тільки після відступу німців, щоб утвердити збройною силою адміністрацію лондонського еміграційного уряду.

Зрештою, порівняно нечисельні на Волині і Поліссі боївки ОУН(б) теж не виявляли бажання боротися з окупантами. Вони збирали сили для ситуації, що настала би після відступу німців, і гостро виступали

проти несанкціонованої партизанської активності (зокрема, з боку загонів Т.Бульби-Боровця). Партизанів вони називали агентами Й.Сталіна та В.Сікорського⁸⁴.

Звідси можна дійти висновку, що українське й польське підпілля не бажало мати справу з радянсько-німецькою війною, а в широкому розумінні – з війною Об'єднаних Націй проти держав Вісі. Вони готувалися до іншої війни, після неминучої, як їм здавалося, поразки німців. Ця війна теж мала різні виміри: Армія Крайова збиралася відстоювати цілісність Другої Речіпосполитої від зазіхань Радянського Союзу, а бульбівці, бандерівці та мельниківці готувалися до боротьби з поляками й російськими комуністами.

Радянсько-німецька війна прийшла у Полісся й на Волинь несподівано для 4-х вище означених військово-політичних сил. Восени 1942 – навесні 1943 рр. у регіон було перекинуто партизанські загони С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова та С.Руднева, а пізніше – диверсійно-розвідувальну спецгрупу на чолі з полковником НКВС Д.Медведевим. За даними Р.Тожецького, вони мобілізували не менше 5 тис. бійців з числа місцевих поляків⁸⁵.

Дії радянських партизанів були спрямовані, як завжди, на допомогу фронтів: "війна на рейках", винищення живої сили й техніки супротивника, розвідувальна діяльність тощо.

У жовтні 1942 р. ОУН(б) створила перші значні військові формування. В лютому 1943 р. бандерівці перейшли до збройної боротьби з німецькими окупантами, а у березні керівник ОУН(б) М.Лебедь дав наказ назвати ці збройні загони Українською повстанською армією. Загони отамана Бульби й ОУН(м) поступово було приєднано (перекошуванням або примусом) до створюваної УПА.

Територію діяльності УПА поділено на 4 військові округи. В окрузі Волинь-Полісся головна команда на чолі з Д.Клячківським ("Клим Савур") запровадила воєнно-польові суди і ревтрибунали. Великий збір ОУН(б) у серпні 1943 р. затвердив верховне командування УПА на чолі з Р.Шухевичем і проголосив, що повстанська армія матиме позапартійний статус. Однак організаційне відокремлення УПА від проводу ОУН(б) мало формальний характер⁸⁶.

Радянсько-німецьку війну ОУН(б) розглядала як боротьбу 2-х імперіалістичних сил за оволодіння Україною. В травні 1943 р., поблизу спаленого німцями с. Кортеліси, загинув шеф спецвідділів СА генерал В.Лютце. Після цього німці виділили великі сили і 3 місяці поспіль намагалися знищити повстанців. Коли ця воєнна кампанія зазнала невдачі, між ворогами склалося неофіційне й дуже хистке перемир'я. Причиною його було небажання втрачати людей перед

приходом в Україну головного для обох сторін ворога – Червоної Армії.

Боротьба УПА не являла собою руху Опору в західноєвропейському розумінні. За цією повстанською структурою не стояла національна держава, навіть окупована ворогом. Навпаки, вона протистояла не тільки окупантові, а й державі, що офіційно контролювала Україну, а також іншій державі, котра бажала відновити загублену в 1939 р. владу над Західною Україною. Першим ворогом УПА вважала СРСР, другим – Польщу, і лише на третє місце ставила гітлерівський рейх.

Чисельність УПА, як і будь-якої іншої партизанської структури, важко визначити. В 1943 р. вона налічувала до 20 тис. бійців, у 1944 р. – до 30 тис. За підрахунками українського історика М.Коваля, протягом усього існування УВО-ОУН-УПА (1920-1955 рр.) через партизансько-підпільні структури пройшло не менше 400 тис. чоловік⁸⁷.

Перед тим, як перейти до аналізу причин і наслідків волинської трагедії, треба спинитися на деяких думках учасників "круглого столу" у польському авторитетному журналі "Венж", що відбувся у квітні 2002 р. "Круглий стіл" було організовано до 55-ї річниці операції "Вісла", однак його учасники більше говорили про волинську трагедію, все ще маловідому.

За часів народної Польщі будь-яка інформація про польсько-український конфлікт на Волині й у Східній Галичині, що мав місце в 1943-1944 рр., не пропускала цензуру. Тільки наприкінці 80-х рр. з ініціативи ветеранської організації 27-ї Волинської піхотної дивізії АК почалися приватні опитування постраждалого населення⁸⁸.

З іншого боку, впродовж півсотні років у свідомості поляків цілеспрямовано формувалася негативний образ українського націоналіста – як фашистського найманця, колабораціоніста, вбивці, гвалтівника та грабіжника. Оскільки в трагічній історії польсько-українського протистояння вистачало фактичного матеріалу для ілюстрування таких висновків, у польському суспільстві склалося вкрай негативне уявлення про антикомуністичні військово-політичні структури. На думку громадськості, аж до 1989 р. домінуючий вплив здійснювали книги фанатичного українофоба Е.Пруса, що видавалися величезними накладками⁸⁹.

До цих суджень, висловлених журналістом А.Талагою і ветераном АК, професором історії А.Фрішке, я б додав одне зауваження: антикомуністично налаштовані польські громадяни піддалися радянській пропаганді, що показувала їм у кривому дзеркалі власних антикомуністів. Це засвідчує глибоку закоріненість національних пересудів, що формувалися об'єктивно. Інакше пропагандистські навіювання не спрацювали б.

Варто звернутися до узагальненого визначення волинських подій, поданого на цьому "круглому столі" А.Талагою: "Під час Другої світової війни дійшло безсумнівно до війни двох народних стихій, представлених різними силами. На польській стороні це була підпільна армія – АК, на українській – лісова УПА. В рамках цієї війни двох стихій кожна сторона чинила військові злочини. Чинила їх АК на Грубешівщині, чинила їх ОУН обох фракцій – бандерівської і мельниківської, чинила їх дивізія СС "Галичина", не кажучи вже про польську й українську поліції, що служили німцям. Здається мені, що на Волині, в рамках цієї війни двох етносів, дійшло до народовбивства, відповідальність за що несе бандерівська ОУН. Навпаки, в інших випадках, особливо на Грубешівщині, це була звичайна війна двох партизанських армій, під час якої обидві сторони чинили вбивства."⁹⁰ Отже, називаючи війну двох партизанських армій "війною без правил", польський журналіст виокремлює волинську трагедію, даючи їй інше визначення: народовбивство, тобто геноцид.

Шукаючи причини, що призвели до масових антипольських акцій, А.Талага знаходить три: фашистська ідеологія оунівців, національна політика Польщі щодо української меншини у міжвоєнний період та викликана війною бруталізація всіх суспільних верств – від селян до "джентльменів" у мундирах, які видавали накази на масове знищення цивільних громадян⁹¹.

Волинські події, що почалися у квітні й досягли свого апогею в липні 1943 р., мали ознаки етнічної чистки. В липні бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці "за 48 годин вибралися за Буг або Сян – інакше смерть!". Польське підпілля видало наказ: "сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь". 11 липня відбулися напади бандерівських, мельниківських та бульбівських загонів одночасно на 167 польських поселень⁹². Польські загони самооборони відповідали нападами на українські поселення. З обох сторін участь у масових винищувальних акціях брали цивільні з косами й сокирами. Здавалося, що повернулися часи середньовіччя. Кров лилася рікою.

Ю.Киричук записав у 1997 р. розповідь мешканки містечка Рудня-Почаївська Рівненської області В.Боголуцької: "Я була заміжня за поляком. У нас було двоє хлопчиків – 7 і 4 років. Тільки що народилася дівчинка, яка ще лежала в колисці. 20 липня поляки вирізали хутір біля нашого містечка. Не пожаліли нікого. Всіх вирізали впень. Наступного дня в нашу хату зайшло п'ятеро з УПА. Дівчинку підняли з колиски, розставили ніжки, подивились, що дівчинка, і поклали назад. Оскільки мама українка, її пожаліли. А батька і двох хлопчиків вивели на подвір'я і зарубали сокирою."⁹³

Жахливі описи нищення польських сіл містяться у монографіях І.Ільюшина⁹⁴. Отже, українські автори більше не уникають теми, що замовчувалась і в радянські, і навіть пострадянські часи. Розповіді про одну з найбільш темних сторінок недавнього минулого – це їхній моральний обов'язок.

На жаль, наші вчені не займалися конкретними прорахунками жертв українсько-польського протистояння. В останніх дослідженнях польських науковців такі дані наводяться. Зокрема, у вже згадуваній праці В.Серчика "Історія України" вказано, що кількість жертв серед поляків доходить до 100 тис., а серед українців – від 15 до 20 тис. осіб (с. 340). У колективній монографії "Тигель народів", яку видав Інститут політичних студій ПАН восени 2002 р., Г.Мотика оцінює польські жертви в діапазоні 80-100 тис., а українські – 15-20 тис. осіб⁹⁵.

Найбільш авторитетний як у Польщі, так і в Україні дослідник польсько-українських взаємовідносин під час Другої світової війни Р.Тожецький погоджується з цифрою вбитих українцями поляків – від 80 до 100 тис. осіб (кількості полеглих українців він не називає). Така цифра впливає з аналізу повідомлень делегатур і АК до польських урядових кіл. Цифру, що називають польські націоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), він вважає неймовірно завищеною.

Не вірять Р.Тожецький і публікаціям В.Семашка та Ю.Туровського – до 100 тис. жертв тільки на Волині. Застосовувану ними методику подвірного опитування свідків він вважає ненадійною. Коли в лютому 1945 р. В.Черчіль повідомив поляків радіозверненням, що за основу східного кордону Польщі взято лінію Керзона, багато хто покинув Волинь. Встановити, хто загинув в етнічних чистках, а хто емігрував, практично неможливо⁹⁶. Контробстеження волинських сіл, проведене з ініціативи Інституту українознавства НАН України, теж засвідчує істотне перевищення кількості жертв, зафіксованих польськими дослідниками (результати ще не опубліковано).

Етнічні чистки – не таке вже й рідкісне явище в історії. Як правило, вони мають місце в країнах, охоплених анархією. Чи можна сказати, що в "Рейхскомісаріаті Україна", столиця якого знаходилася в Рівному, замість окупаційного режиму панувала анархія?

Невідомо, чому УПА й АК з рідкісною одностайністю ігнорували німецьку присутність, розгортаючи між собою міжнаціональну війну. Як показують останні дослідження українських учених, німецький чинник у провокуванні поширення цієї війни на безборонне цивільне населення був надзвичайно різнобарвним, багатоаспектним та ефективним. Поки позбавлені державності українці й поляки сперечалися щодо того, кому повинна належати Західна Україна, нацисти працювали

над створенням Тисячолітнього рейху, що мав простягатись у південно-східному напрямі аж до Криму. Честолюбні плани наштовхувалися на перешкоди у вигляді присутності на цих територіях десятків мільйонів слов'ян-унтерменшів. Але це не лякало А.Гітлера та його підручних. За генеральним планом "Ост" на території, що підлягала входженню до Великої Німеччини, треба було за 30 років знищити, переселити або понімечити 31 млн. осіб. Протягом цього часу мало зникнути 65% українців, 75% білорусів, 85% поляків. Існували й пропозиції розширити план "Ост" до 51 млн. осіб при скороченні терміну їхньої "обробки" до 10 років⁹⁷.

Ворожнеча поляків та українців була дарунком долі для нацистів. Вони всілякими провокаціями готували обом народам ґрунт для взаємного винищення. "Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів би його забити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його забити", - повчав своїх підлеглих Е.Кох⁹⁸.

Не наводячи конкретних даних про режисування окупаційною владою українсько-польської ворожнечі (вони містяться в згаданих монографіях І.Льюшина та Ю.Киричука), процитую уривок з наказу коменданта АК у Волинському окрузі полковника К.Бомбінського:

"Упродовж вже двох тижнів (наказ підписано 22 квітня 1943 р. – В.Л.) польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу."⁹⁹

Звичайно, окупаційна адміністрація ліс не контролювала. Проте вона могла тримати під контролем кожне село, мешканцям якого не було куди податися – хіба що в ліс. Створення штучного безладдя являло собою один з прийомів провокування міжнаціональної війни. В такій ситуації часто виявлялися найгірші людські інстинкти. На поверхню життя випливали й вільно себе почували всілякі покидьки, які не мали ні зброї, ні бажання її застосувати в чесному двобої з іншою озброєною людиною. Мордування людей часто відбувалося в найжахливіший спосіб, з допомогою сокири й коси.

Українські автори твердили, що волинська трагедія була спричинена масовими вбивствами українців (перш за все – політично впливових) польськими боївками на Холмщині. Як правило, польські вчені не вбачали безпосереднього зв'язку між цими подіями. Отже, треба поглянути, що відбувалося у безпосередньому сусідстві з "Рейхско-

місаріатом Україна", у Польщі, котру окупанти перейменували на Генеральне губернаторство (подібно до того, як царі перейменували її на Привіслянські губернії).

В листопаді 1942 р. нацисти почали акцію виселення з 4-х повітів Люблінського дистрикту, щоб заселити їх німецькими колоністами. Українських селян подекуди свідомо залишали, заселяючи їх у звільнені від поляків господарства. Окупаційна адміністрація переслідувала подвійну мету: посилити існуючий між поляками та українцями антагонізм і створити з цих українців поліцію для охорони колоністів. Після цього польські підпільні загони "Кедив" (Керівництво диверсіями) почали планомірно знищувати всіх українців, які виконували адміністративно-поліцейські функції.

Від листопада 1943 р. спрямовані проти німецьких колоністів та українців дії польського підпілля набули масовості на всій території Генерал-губернаторства, за винятком дистрикту Галичина. І.Льюшин пов'язує це з наказом головного коменданта Армії Крайової генерала Т.Коморовського ("Бур") від 4 серпня 1943 р. про початок загальної "відплатної акції" за участь українців у німецьких "паціфікаціях". Зокрема, на території Грубешівського і прилеглої до неї ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько 150 українських сіл, в яких мешкало бл. 15 тис. осіб¹⁰⁰.

В основі українсько-польського антагонізму воєнної доби корінився, як видно, той самий чинник: територія. Безпосередньо на території ця боротьба часто набувала кривавого характеру, бо вже йшлося не про визначення державної приналежності регіону, а про володіння конкретною ділянкою землі, що годувала.

В кожного з мешканців Волині була своя правда: в того, хто тут жив завжди, в того, чиї предки прийшли з Польщі в XVI ст., і навіть у того, кому Польська держава за безсумнівні заслуги перед нею дала ділянку землі, щоб підтримати "польськість кресів". Соціальні фактори протистояння були не менш вибуховими, ніж національні. Але не слід забувати, що соціальна напруженість штучно створювалася відповідною національною політикою всіх урядів Другої Речіпосполитої.

Підсумовуючи своє дослідження волинської трагедії, Ю.Киричук занотував: "Спроба вияснити, хто ж перший на Волині розпочав збройну боротьбу, як правило, є безнадійною. Відповіді ніхто не дасть, навіть у Судний день."¹⁰¹

Це слушне зауваження, скільки б не говорили політики або вчені про "відплатні акції". Ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між подіями дуже довгий і потопав у п'ятимі віків. Це стає особливо зрозумілим, коли зробити спробу прослідкувати динаміку українсько-польських взаємин за 1000 років. Можна висловити тільки жаль з

приводу того, що не завжди цілком природні суперечки між сусідами своєчасно гасилися. Що хтось третій здобував свою вигоду, цілком свідомо роз'ятрюючи рани у 2-х сусідів, аж поки вони починали з'ясовувати стосунки між собою за допомогою підручних засобів.

Редактор журналу "Венж" проф. А.Фрішке під час виступу на згаданому вище "круглому столі" пішов у своєму аналізі ще далі, ніж Ю.Киричук. "Коли кажемо про "польську сторону", - підкреслив він, - то вона, так само як українська, дуже різношарова. Коли, наприклад, маємо справу з акціями, що є наслідком наказів головного командування або Волинського округу АК, то це справді польська сторона. Але маємо також справу з рядом інших дій, коли рішення вироблялися на локальному щаблі, приймали їх керівники якихось підрозділів. Рішення приймали законспіровані органи, і часто не відомо до кінця, хто приймав те або інше рішення."¹⁰²

Проте навіть аналіз публічних документів керівних осіб здатний показати (всупереч їхнім власним намірам) ступінь відповідальності за те, що відбувалося на волинській землі. У відозві крайового проводу ОУН(б) від 18 травня 1943 р. Д.Клячківський звинувачував польське населення в тому, що після дезертирства української поліції в ліс поляки займають місце українців в німецькій поліції і допомагають окупантам винищувати українські села. Звернення закінчувалося словами: "Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара!"¹⁰³

Існувала сувора заборона волинського керівництва АК, адресована всім полякам: не вступати до польських загонів допоміжної поліції, що формувалися після дезертирства української поліції. Проте немало поляків вступало у поліцію, щоб одержати зброю і помститися українцям. Безсумнівно й те, що німці використовували польських поліцаїв у своїх каральних акціях. Тут Д.Клячківський був цілком правий. Але вони використовували й українських поліцаїв перед їхньою масовою втечею в ліс за розпорядженням центрального проводу ОУН(б). Чи міг, однак, Д.Клячківський, обіймаючи найвище становище в крайовому проводі ОУН на північно-західних українських землях, ставити перед польським населенням такий ультиматум?

І.Льюшин цілком слушно відповідає на це питання в такий спосіб: "На нашу думку, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людину за службу її представників в допоміжній поліції (шудманшафтах), об'єктивно була подібною до тої, що приписувалася в СРСР прибалтам, татарам, калмикам, чеченцям та іншим народам, які звинувачувалися в масовій колаборації з німцями"¹⁰⁴.

Обтяження колективною відповідальністю – цілком звична норма для тоталітарних держав та людей з тоталітарним мисленням. Ідеологію ОУН не можна однозначно назвати фашистською, але тільки через те, що фашизм має яскраво виражені національні риси, і його не варто поширювати на всі інші тоталітарні ідеології, в т.ч. на російський комунізм або німецький націонал-соціалізм. Вистачить того, що ідеологія ОУН була тоталітарною й впливала на її дії.

Виходить, що УПА теж не можна обтяжувати колективною відповідальністю за рішення, що приймалися партійними структурами та окремими політичними діячами. Цей розділ доцільно завершити посиланням на коротку репліку визначного українського філософа М.Поповича щодо законопроекту про пільги ветеранам УПА, що перебуває на розгляді у Верховній Раді України: "Чому я вважаю, – писав він у газеті "День", – що вояки УПА можуть одержати всі права? Кожен народ згідно з принципами лібералізму має право підняти зброю проти деспотизму, якщо права його зневажено. Ці сотні тисяч хлопців і дівчат йшли в ліс, щоб вибороти самостійну Україну! І можуть відповідати тільки тоді, якщо робили військові злочини. А військових злочинів було достатньо, зрештою, як і з боку Червоної Армії."¹⁰⁵

До речі, в цій замітці М.Попович твердить, що в архівних фондах СБУ є неопублікований документ з рішенням проводу ОУН від 4 вересня 1943 р. про акцію винищення (етнічну чистку) поляків на Волині. Сам він його не бачив, але чув від заступника голови СБУ. Ця ремарка не залишилася поза увагою громадськості, в т.ч. польської. Мабуть, серед масштабних проєктів українських і польських архівістів, що вже кілька років поспіль успішно реалізуються, потрібно передбачити підготовку збірника документів про волинську трагедію 1943 р. Зважаючи на те, що зовсім близька 60-та річниця цих подій, збірник документів треба готувати й публікувати швидко.

Операція "Вісла" – тема, що з кінця 80-х рр. інтенсивно висвітлювалася в науковій літературі й публіцистиці. Нас цікавить, однак, не фактичний перебіг подій, – тут від колишньої "білої плями" не залишилося жодних неясностей, – а оцінка операції "Вісла" під кутом зору українсько-польських взаємин. Тобто треба виявити, які зовнішні чинники вплинули на те, що процес українсько-польських переселень після встановлення кордону прийняв ту форму, котрій свого часу було присвоєно кодову назву "Вісла".

Корені цієї операції слід шукати в деяких графаретах поведінки європейських політиків міжвоєнного періоду. В новонароджені держави тоді потрапили території з іншонаціональним населенням (Чехословаччина, Польща, Румунія) або, навпаки, метрополії колишніх

імперій були позбавлені частини своєї етнічної території (Угорщина, Німеччина). Неважко здогадатися, що до перших належали країни, котрим сприяла Антанта, а до других – переможені держави. Боротьба останніх з версальським післявоєнним устроєм відбувалася під гаслом возз'єднання етнічних територій, або, в крайньому разі, переселення співвітчизників на етнічну батьківщину. Домагання такого переселення саме й стало трафаретом поведінки політиків. Десятки тисяч німецьких колоністів, які спокійно жили майже півтора століття в околицях Арцизу (Південна Бесарабія), були негайно переселені в Німеччину після приєднання цього краю до СРСР у 1940 р.

Переселення завжди були небажаними для населення, навіть за максимального матеріального сприяння приймаючої держави та держави виселення (як у випадку з німцями Арцизу). Найчастіше, однак, держави мало турбувалися про тих, кого вони переселяли без їхньої прямої згоди. Нерідкими були й випадки примусових переселень – депортацій. Депортації є одним з видів масових репресій.

Лінія Керзона з'явилася в 1918 р. для того, щоби встановити польський східний кордон за етнографічною ознакою. Коли вона стала державним кордоном, то зумовила дальші кроки урядів Польщі і СРСР у напрямі її перетворення на дійсну лінію етнографічного поділу. Поляки, які залишилися на схід від державного кордону, підлягали переселенню до Польщі, а українці Закерзоння – до СРСР.

Домовленість про обмін населенням Москва вирішила оформити у вигляді угоди між Польщею і союзними радянськими республіками – Україною, Білоруссю та Литвою. У вересні 1944 р. таку угоду було підписано з УРСР. Протягом року переселення справді були добровільними. Коли залишилися ті, хто не бажав переселятися, застосовано силові засоби. Від 3 вересня 1945 р. до Закерзоння було введено 3 піхотні дивізії, що формувалися з мешканців “східних кресів”¹⁰⁶. Переселення здійснювалися за їхньої прямої участі.

Львівська історико-просвітницька організація “Меморіал” утворила комісію з вивчення обставин українсько-польських переселень, що в 2001 р. провела опитування вихідців з Надсяння. 72% опитаних заявили, що їх було виселено примусово. Ось розповідь Ганни Онишко: “В нашому селі Стебелець Перемишльського повіту налічувалося 150 дворів, з них 7 поляків, 10 євреїв, а всі решта – українці, були виселені 5 вересня 1945 р. Перед цим польські власті ще сказали здати зерно, хто здасть, той буде обивателем (громадянином. – В.Л.) Польщі і залишиться. Люди зібрали все зернятко і звезли до читальні. А новий урожай ще не був обмолочений в стодолах. Після обіду в село приїхала польська армія, оточили село і сказали до 10 хвилин зібратися і виїхати. Що могли, взяли на віз – одяг, взуття, перини, решту майна

залишили. Тато тягнув віз, а ми пхали, бо коня нам вкрали під час одної акції (в 1945 р. польська армія і поліція весь час проводили акції, під час яких грабували і вбивали людей, третя частина села згоріла). Доїхали до станції Медика, там два тижні стояли під відкритим небом, чекали на вагони, не мали що їсти. Потім погрузили в товарні вагони нас і худобу, і майно, і повезли в Україну.¹⁰⁷

В депортації українських селян брали участь не тільки регулярні частини Війська Польського, а й воєнізовані підрозділи добровольців. Вони діяли у повному порозумінні з радянськими підрозділами внутрішніх військ, що контролювали виселення з Польщі й розміщення депортованих на території Західної України (зазвичай, у садибах виселених поляків). Боївки УПА чинили опір виселенню, але страждали від цього самі переселенці. Справа доходила до жахливих ексцесів. Володимир Фещур згадував: "В селі Піскоровичі на цвинтарі стоїть багато пам'ятників жертвам бандитизму поляків, де поховано по 5-10 чоловік, а на одній могилі напис, що тут поховано 386 українців, знищених в 1945 р. Пам'ятник поставлений українцями Канади. А скільки пішло людей рікою Сян, яких чекали озброєні бандити коло переправи м. Лежайськ, що верталися додому з Німеччини і других місць! Ріка Сян була червона від людської крові.

В селі Піскоровичі в школу були зібрані люди для переселення. На вечір охорона з НКВД була відкликана в Ярослав, а ополчення в 10 тисяч поляків під керівництвом поляка, що його називали "Волинякою" і "Кудлатим", оточило всі села по ріці Сян і зробило кінцеву акцію. Про решту сіл не маю відомостей, а пишу лише про Піскоровичі тому, що там були вбиті моєї мами сестра і брат, Базилевичі Михайлина і Павло. Люди збилися на другому поверсі школи так тісно, що потім трупи не можна було витягнути. Все це було спресовано, а стріляли їх знизу, з першого поверху з автоматів. Кров текла по стінах, і перший поверх був залитий кров'ю".¹⁰⁸

У підручниках з історії України від цих жахів залишились узагальнені цифри переселень. З території Західної України прибуло до Польщі 742 тис. 543 поляків, 33 тис. 105 євреїв та 12 тис. 114 репатріантів інших національностей, а з інших регіонів України – 35 тис. 288 репатріантів. У свою чергу, з Польщі виїхало до України 482 тис. 880 українців.¹⁰⁹

Українці Закерзоння робили спроби повідомити світову громадськість про своє становище. Зокрема, провід ОУН передав до американського посольства у Варшаві документ "Нові Лідіце" – про знищення польським військом с. Завадка Морохівська. Однак будь-якої реакції американські дипломати не виявили.¹¹⁰

Розміщені на Закерзонні загони УПА та боївки ОУН розгорнули під час переселення збройну боротьбу з польськими карателями й організували цілий ряд "відплатних акцій". Від жовтня 1945 р. вони нападали на польські села Дилячів, Бартківку, Лончки, Сільницю, а також на Павлокову, що мали нещастя заселити польські селяни після того, як тут було замордовано всіх українських мешканців (березень 1945 р.). 22 жовтня вони взяли штурмом містечко Бірчу, де було вбито 150 поляків, здебільшого мирних жителів. Пізніше на Бірчу було здійснено ще 2 напади.

Проте навіть за умов міжнаціональної війни таких масштабів і тривалості між окремими загонами УПА та АК у 1945-1946 рр. було домовлено про спільні дії. В даному разі антикомуністичне спрямування обох підпільних армій перемогло національні пересуди. Польська влада провадила операції проти УПА і АК із застосуванням літаків і танків¹¹¹.

Термін домовленості про обмін населенням між Польщею і УРСР закінчувався в липні 1946 р. Після цього польський уряд почав готуватися до депортації українців Закерзоння, які залишалися у своїх оселях – але не до Радянського Союзу, а на нові польські землі, що залишалися незаселеними після виселення німців.

Акція "Вісла" розпочалася 28 квітня 1947 р. уночі о 4 годині. До неї було залучено 15 полків, дивізію корпусу внутрішньої безпеки, полк саперів та інші підрозділи, а всього до 20 тис. солдатів. Чехословацький уряд, зі свого боку, виставив на кордоні оперативну групу "Теплице" чисельністю 13,6 тис. солдатів. Радянське командування перекинуло до кордону танкову дивізію і спеціальні протипартизанські загони, які заблокували можливість проникнення з Польщі підрозділів УПА. Таким чином, хоча чехословацькі й радянські сили відігравали пасивну роль, акція "Вісла" мала, без сумніву, міжнародний характер.

Акція тривала 3 місяці – до кінця липня 1947 р., хоч переселення здійснювалися й пізніше. Останню групу переселенців було вивезено до Щецінського воєводства з повіту Новий Тарг (переважно змішані родини, які не одержали дозволу на перебування у прикордонній смузі).

Польська влада знищила антикомуністичне підпілля (УПА й АК) та позбулася українців у південно-східних воєводствах країни. Бл. 150 тис. українців було розпорошено невеликими групами на всій території північної і західної Польщі. У місцях нового поселення українці одержали значною мірою знищені господарства (польські переселенці тут оселилися ще в 1944-1946 рр.). Вони дістали згодом деяку матеріальну і фінансову допомогу від держави, але витратили цілі роки, щоб вирватися із злиднів, куди потрапили внаслідок депортації. Південно-

східна частина Польщі досі залишається менш заселеною, ніж інші регіони країни.

Операції "Вісла" було присвячено кілька спільних українсько-польських наукових конференцій. 6-8 листопада 2000 р. у Варшаві відбувся науковий семінар, спеціально присвячений цій проблемі (з 10-ти семінарів, що відбулися по чергово у Польщі та Україні, де розглядалися т.зв. "важкі питання" українсько-польських взаємин). На цих семінарах учені узгоджували між собою протокол, а коли не могли дійти згоди з тих або інших питань, готували окремий протокол розходжень. Варто навести кінцевий протокол, підготовлений науковим семінаром з цієї теми (його ще не опубліковано):

Гене́за і перебіг акції "Вісла" та політичні, економічні і демографічні наслідки акції "Вісла"

Українські і польські історики вважають, що з обох тем повинен бути ухвалений один спільний протокол.

Незважаючи на складність порушеної в доповідях проблематики, стверджуємо, що сторони спромоглися повністю погодити свої позиції. Протокол складається з трьох частин:

1. Гене́за та мета.
2. Методи і перебіг акції.
3. Наслідки.

I. Гене́за та мета:

1. Незважаючи на закінчення війни, визначення кордону між СРСР і Польщею, припинення переселення українців до УРСР, українське підпілля продовжувало діяльність на теренах Південно-східних воєводств Польщі. Вона полягала в здійсненні різноманітних акцій проти Польської держави. Ця діяльність знаходила підтримку серед тамошніх українців.

2. У зв'язку з діяльністю українського підпілля на згаданих теренах польські власті, з метою збереження територіальної цілісності, прийняли військово-політичне рішення ввести туди військові сили.

3. Головною метою акції "Вісла" була ліквідація українського підпілля і гарантування безпеки в південно-східних воєводствах Польщі. На прийняття рішення про проведення акції "Вісла" не мала впливу політична орієнтація тодішніх польських властей.

II. Методи і перебіг акції:

1. Щоб позбавити ОУН і УПА суспільної бази здійснено переселення польських громадян української національності та змішаних родин на північно-західні землі.

2. Для проведення на південно-східних теренах акції "Вісла" польські власті залучили понад 20 тис. солдатів Війська Польського,

Корпусу внутрішньої безпеки, прикордонних військ, міліції та Служби безпеки. Складовою частиною протипартизанських дій було виселення, з наступним розпорошеним поселенням, бл. 150 тис. (за офіційними даними) польських громадян української національності і змішаних родин на північні та західні землі Польщі. Здійснення акції "Вісла" супроводжувалося актами насильства щодо українців.

III. Наслідки:

1. Діяльність українського підпілля і протидія йому з боку польських властей, включно з акцією "Вісла", завдали величезних матеріальних збитків, що спричинилися до зруйнування земель південно-східної Польщі, внаслідок чого наступило погіршення економіки держави.

2. У місцях нового поселення українці отримали господарства, значною мірою знищені. Польська держава надала переселенцям матеріально-фінансову допомогу.

3. Південно-східні землі Польщі мали бути заселені поляками. Поселенська акція не принесла бажаних результатів. Через виселення українців означені терени до сьогоднішнього дня найменш заселені у Польщі.

4. Переселення спричинило глибоке й тривале відчуття кривди і особистої трагедії у свідомості багатьох переселенців та їх нащадків.

* * *

Операцією "Вісла" завершуються "важкі питання" українсько-польської історії. Спільне перебування в складі радянської імперії впродовж наступних 4-х десятиліть ознаменувалося постійним зростанням економічних та культурних зв'язків між Україною і Польщею. Коли обидві держави вийшли з-під тіні радянського тоталітаризму, можливості для зміцнення зв'язків між ними різко зросли.

Одразу після опублікування результатів референдуму 1 грудня 1991 р. спеціальний посланник польського уряду в Києві Єжи Козакевич офіційно повідомив міністерство закордонних справ про визнання незалежності України. Отже, Польща стала першою країною світу, що визнала самостійну Україну й привітала український народ із здобуттям незалежності.

Незабаром, у травні 1992 р., президенти Лех Валенса і Леонід Кравчук уклали Договір про добросусідство, дружні взаємини і співробітництво між Польщею і Україною. Його статті (всього – 21) стосувалися сфер політичного співробітництва на міжнародному й регіональному рівнях, а також проблем міжнародної безпеки. Сторони заявили про взаємну відмову від територіальних претензій, про

необхідність забезпечення національних прав українців у Польщі та поляків в Україні.

Українсько-польські взаємини стали ще теплішими після обрання Президентом Речіпосполитої Польської Александра Квасьневського. Польща й Україна стали стратегічними партнерами. Політичні цілі стратегічного партнерства полягають у тому, щоб запобігти появі нової лінії поділу Європи на українсько-польському кордоні. Партнерство між 2-ма країнами виходить за межі двостороннього співробітництва і спрямоване на європейську інтеграцію.

¹ Віче. – 2001. - № 9 – С. 38.

² Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 376.

³ Там само.

⁴ *Наленч Д., Наленч Т.* Юзеф Пилсудский: Легенды и факты. – М., 1990. – С. 97-98.

⁵ Нариси з історії дипломатії України. – С. 376-377.

⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 3. – Київ-Відень, 1920. – С. 386.

⁷ Нариси з історії дипломатії України. – С. 382.

⁸ *Даценко О.* Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції (1917-1923). – Харків, Львів, 1924. – Т. 2. Кн. 5. – С. 251.

⁹ Нариси з історії дипломатії України. – С. 385.

¹⁰ Там само. – С.385.

¹¹ Див.: *Кульчицький Станіслав.* Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1923 рр. // Україна - Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. – С.190.

¹² Ленин В.И.: Неизвестные документы. 1918-1922. – М., 1999. – С. 326.

¹³ Там само. – С.331.

¹⁴ Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 9. – С. 145.

¹⁵ Ленин В.И.: Неизвестные документы. 1918-1922. – С. 354.

¹⁶ Там само. – С. 371. Початок війни зазначений помилково. Насправді радянсько-польська війна почалася 25 квітня.

¹⁷ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 58.

¹⁸ *Гетьманчук Микола.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів, 1998. – С. 49.

¹⁹ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 62-63.

²⁰ Там само. – С. 205.

²¹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С. 269.

²² Там само.

²³ *Павлюк О.В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – С. 383.

²⁴ Див.: *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – С. 284.

- ²⁵ *Красівський Орест*. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. - К., 1998. - С. 165.
- ²⁶ Там само. - С. 153.
- ²⁷ Там само. - С. 252.
- ²⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 2. - Мюнхен, 1983. - С. 52.
- ²⁹ Там само. - С. 53.
- ³⁰ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - С. 293.
- ³¹ Див. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - С. 276.
- ³² Там само. - С.301-302.
- ³³ *Кульчицький Станіслав*. Міжнародна діяльність керівництва УСРР (за матеріалами "особих тек" Політбюро ЦК КП(б)У (1924-1930 років) // Політика і час (Київ). - 1997. - № 2. - С. 79.
- ³⁴ Українська соціально-політична думка в 20 столітті. - Т. 2. - С. 102.
- ³⁵ *Когутяк Микола*. Історія української націонал-демократії. 1918-1929. - Т. 1. - Київ - Івано-Франківськ, 2002. - С. 444.
- ³⁶ Там само. - С. 445.
- ³⁷ СССР-Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. - Т. 1. - Вильнюс-Москва, 1989. - С. 94.
- ³⁸ *Serczyk Władysław*. Historia Ukrainy. Wydanie 3. - Wrocław, Warszawa, Kraków, 2001. - S. 318.
- ³⁹ *Красівський Орест*. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. - С. 152.
- ⁴⁰ Там само. - С. 153.
- ⁴¹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - С. 289.
- ⁴² Там само. - С. 289-290.
- ⁴³ *Serczyk Władysław*. Historia Ukrainy. - S. 324.
- ⁴⁴ *Кульчицький С.* Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). - К., 2000. - С. 16-17.
- ⁴⁵ *Грицак Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. - К., 1996. - С. 197.
- ⁴⁶ Там само. - С. 309.
- ⁴⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Істор. нариси. - К., 2002. - С. 569.
- ⁴⁸ Там само. - С. 571.
- ⁴⁹ *Случ С.З.* Польша в политике Советского Союза. 1938-1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. - М., 2001. - С. 256.
- ⁵⁰ Там само. - С.162.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Гальянов В.* Куда идет Польша? // Большевик. - 1938. - № 8. - С. 68.
- ⁵³ *Фляйшхауэр Ингеборг*. Пакт Гитлер-Сталин и инициативы Германской дипломатии 1938-1939. - М., 1991. - С. 311.

- ⁵⁴ *Dimitroff G.* Tagebücher 1933-1943. – Berlin, 2000. – Bd. 1. – S. 274. Запис від 9 вересня 1939 р.
- ⁵⁵ *Torzecki Ryszard.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 31.
- ⁵⁶ *Фляйшхауер Ингеборг.* Пакт Гитлер-Сталин и инициативы германской дипломатии 1938-1939. – С. 469-470.
- ⁵⁷ *Madajczyk Cz.* Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. – Warszawa, 1970. – Т. 1. – S. 208.
- ⁵⁸ *Кульчицький Станіслав.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. - № 6. – С. 91.
- ⁵⁹ *Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1994. – 316 s.
- ⁶⁰ *Serczyk Władysław.* Historia Ukrainy. – S. 331.
- ⁶¹ *Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander.* Назв. пр. – S. 27-31.
- ⁶² *Ciesielski Stanisław, Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej.* Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich. – Warszawa, 2000. – S. 26.
- ⁶³ *Черчилль У.* Вторая мировая война. – Кн. 2. Т. 3. – М., 1991. – С. 182.
- ⁶⁴ *Козловський Іван.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. – Львів, 1998. – С. 35.
- ⁶⁵ Там само. – С. 51.
- ⁶⁶ Там само. – С. 53.
- ⁶⁷ *Polska w latach 1937-1945 w świetle dokumentów.* – Т. 3. – Gliwice, 1996. – S. 327.
- ⁶⁸ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945, czerwiec 1941 – kwiecień 1943.* – Wrocław- Warszawa- Kraków, 1990. – S. 201.
- ⁶⁹ *Козловський Іван.* Встановлення українсько-польського кордону. – С. 64.
- ⁷⁰ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября – 1 дек. 1943 г.: Сб. докум. – М., 1984. – С. 150.
- ⁷¹ Там само. – С. 148.
- ⁷² Там само. – С. 151.
- ⁷³ Там само. – С. 148.
- ⁷⁴ Там само. – С. 150.
- ⁷⁵ *Козловський Іван.* Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. – С. 112-113.
- ⁷⁶ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4-11 февр. 1945 г.: Сб. докум. – М., 1979. – С. 34.
- ⁷⁷ Там само. – С. 127.
- ⁷⁸ Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 17 июля – 2 авг. 1945: Сб. докум. – М., 1984. – С. 440.
- ⁷⁹ *Кульчицький Станіслав.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. - № 6. – С. 80-96.

- ⁸⁰ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С. 127.
- ⁸¹ *Гобсбаум Ерік*. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку (1914-1991). – К., 2001. – С. 56.
- ⁸² *Кульчицький С.В.* Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Істор. висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). – К., 2000. – С. 23.
- ⁸³ *Дзьобак Володимир*. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.). – К., 2002. – С. 89.
- ⁸⁴ *Грицак Ярослав*. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – К., 1996. – С. 245.
- ⁸⁵ *Torzecki Ryszard*. Polacy i ukraińcy. – S. 234.
- ⁸⁶ *Кульчицький С.В.* Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА: Істор. висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). – С. 27.
- ⁸⁷ *Коваль М.В.* ОУН-УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // Укр. істор. журнал. – 1994. - № 2. – С. 98.
- ⁸⁸ *Z Ukraïncami po Jedwabnem // Więż.* – 2002. – Nr. 4 (522). - S. 23.
- ⁸⁹ Там само. – S. 21-22.
- ⁹⁰ Там само. – S. 31.
- ⁹¹ Там само. – S. 27.
- ⁹² *Киричук Юрій*. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. – Львів, 2000. – С. 69.
- ⁹³ Там же. – С. 69-70.
- ⁹⁴ *Ільошин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 52-135; *його ж.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 121-198.
- ⁹⁵ *Motyka Grzegorz*. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygel narodów. – Warszawa, 2002. – S. 282.
- ⁹⁶ *Torzecki Ryszard*. Polacy i Ukraińcy. – S. 267-268.
- ⁹⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Істор. нариси. – К., 2002. – С. 601-602.
- ⁹⁸ *Киричук Юрій*. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 67.
- ⁹⁹ *Ільошин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – С. 149-150.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 168-174.
- ¹⁰¹ *Киричук Юрій*. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 68-69.
- ¹⁰² *Z Ukraïncami po Jedwabnem // Więż.* – 2002. – Nr. 4 (522). – S. 31.

- ¹⁰³ *Льюшин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 66.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 66-67.
- ¹⁰⁵ *Попович Мирослав:* "Реабілітація УПА не означає реабілітацію ОУН" // День (Київ). – 2002. – 11 жовт.
- ¹⁰⁶ *Киричук Юрій.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 211.
- ¹⁰⁷ *Щерба Іван, Яремкевич Ліліяна.* Переселення українців з Надсяння в 1944-1947 рр. у спогадах самих переселенців // Електронна бібліотека "Nova doba", <http://ukretho.com> (ukretho/lib).
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ *Serczyk Władysław.* Historia Ukrainy. – S. 346.
- ¹¹⁰ *Киричук Юрій.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – С. 213.
- ¹¹¹ Там само. – С. 215-216.

*Ярослав Ісаєвич
(Львів)*

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ ТА ГНІЗНЕНСЬКОЇ ДЕРЖАВ: ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ

Перші літописні згадки про взаємини київських князів з володарями Польщі, резиденцією яких було Гнєзно, пов'язані з територією, відомою в літописах як "Червенські гради" або "Червен і іни гради". Уявлення про те, що "Червенські гради" займали всю Галичину, частину Волині й Полісся¹ або принаймні землі Волині аж до межиріччя Стиру і Горині², виявились безпідставними. Насправді, це була порівняно незначна територія за Бугом – південна частина пізнішої Холмщини. Проте, попри невеликий розмір, роль Червенських градів у політичному житті була істотною, а визначення їх меж та політичної приналежності необхідне як для відтворення західних кордонів Київської держави в найдавніший період її історії, так і для

* У цьому випадку "гради" недоцільно перекладати як "міста", оскільки не всі ранньосередньовічні укріплені поселення мали характер міст. Написання "град" – південнослов'янське. У давньокиївських пам'ятках панівним є варіант "город". Нагадаємо, що в них завжди повноголосу форму має ім'я (і топоніми) Володимир і Владимир у російських текстах з'явився внаслідок південнослов'янського впливу. Слово "город" в російській мові набуло значення "місто", але в давні часи не кожний город-"град" (польською "gród") був містом у економічному і правовому сенсі.